

Uluslararası Uyğur Araştırmaları Dergisi, Sayı: 4, 2014, Sayfa: 113-150.
Xelqara Uyğur Tetqiqati Jurnali, San: 4, 2014, Sehipe: 113-150.
International Journal of Uyghur Studies, Volume: 4, 2014, Page: 113-150.

1878-1881 YILLIRIDAKİ “İLİ KRİZİSİ” VE UNİÑ AQİVİTİ

*Nebijan TURSUN**

ÖZET

Yakup Bey'in Tanrı Dağları'nın güney bölgesini kontrol altına alarak Yetteşehar Devleti'ni kurduğu 1865 yılında Tanrı Dağları'nın kuzeyindeki İli bölgesinde “İli/Tarançı Sultanlığı” kurulmuştu. Yakup Bey'in devletinin gittikçe güçlenmesi Orta Asya'ya doğru yayılma emelleri taşıyan Çarlık Rusya'yı rahatsız ettiği için Ruslar bu iki bağımsız devleti yok etme plan ve stratejilerine hız verdi.

Öte yandan Qing/Çin imparatorluğu da batıdan gelecek tehditleri bertaraf etmek amacıyla Yakup Bey'in hakimiyeti altındaki bölgeleri işgal etmeyi gündemine almıştı. Yakup Bey 1871 yılında Tanrı Dağları'nın güneyi ve kuzeyini denetimi altına almaya çalışırken Çarlık Rusya asker göndererek İli bölgesini işgal edip İli/Tarançı Sultanlığı'nı ortadan kaldırdı. Doğudan ise Zo Zongtang komutasındaki Qing/Çin ordusu Tanrı dağlarına doğru ilerlemekteydi.

Qing/Çin ordusu Yakup Bey'i mağlup ederek Tanrı dağlarının güneyini aldıktan sonra Çarlık Rusya'dan işgal ettiği İli bölgesinden çekilmesini istedi. Böylece İli bölgesi iki büyük imparatorluğu karşı karşıya getirmiş oldu.

1878-1881 yılları arasında İli krizinin çözülmesi için Çarlık Rusya ile Qing/Çin imparatorluğu arasında çok çetin diplomasi mücadelesi yaşandı. Ruslar 1877-1878 yıllarındaki Osmanlı ile olan savaşın ağır mali yükünden dolayı Qing/Çin ordusuyla savaşmayı göze alamazken, Qing/Çin ordusu da doğuda Japon, batıda İngiliz baskısı ve Tanrı Dağları'nın güneyindeki idaresinin henüz pekiştirilmemiş olmasından dolayı Ruslarla savaşmayı göze alamıyordu.

Böyle bir ortamda İli krizi 1879 yılında iki imparatorluk arasında imzalanan “Livadiye Antlaşması” ve 1881 yılında imzalanan “Peterburg Antlaşması” ya da “İli Antlaşması” gibi antlaşmalarla savaşırsız bir şekilde çözülmüş oldu. Bu antlaşmalar sonunda Ruslar Qing/Çin devletinden 9 milyon ruble tazminat alırken Qing/Çin hâkimiyeti de İli bölgesini Qing/Çin sınırları içerisine kattı. Bu makalede İli krizinin ortaya çıkış sebepleri ve krizinin çözümü için yapılan “Livadiye Antlaşması” ve “Peterburg Antlaşması”nın zorlu süreçleri analiz edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: İli, Tarançı, Rus, Qing/Çin, Uyğur, Tungan.

* E-posta: nabijant@gmail.com.

ILI CRISIS OF 1878-1881'S AND ITS CONSEQUENCES

ABSTRACT

While in 1865 Yakup Bey founded the state of Yetteşehir taking under his control the southern region of Tanrı mount, approximately during the same period also 'İli/Tarancy Sultanate' was founded in İli region of northern part of the Tanrı mounts. It's probable that gradual strengthening of Yakup Bey's state was a means of inconvenience for the Tzarist Russia as the Russians accelerated their plans and strategies for termination of these two states.

On the other hand Qing/ Chinese empire approached seriously its plans of occupying the regions under Yakup bey's control for the purpose of liquidating the threats coming from the west. While Yakup bey was trying to take under his control the southern and northern parts of Tanrı mounts in 1871, Tzarist Russia sent its forces and liquidated the İli/Tarancy sultanate by occupying the İli region. On the other hand Chinese army under Zo Zongtang's command coming from the east was approaching the Tanrı mounts. After that Qing/Chinese army took under control south of Tanrı mounts by defeating Yakup bey it has demanded from Russia to leave the İli region which they have occupied. So the İli region has brought face to face the two big empires.

During the years of 1878-1881 very tough diplomatic struggles have been made between the Tzarist Russia and Qing / Chinese empire in order to solve the İli crisis. While the Russians couldn't afford the war with Qing / Chinese armies because of the heavy financial consequences of the war with the Ottoman in 1877-1878, Qing / Chinese armies also couldn't risk the war with the Russians because of the pressure of Japans in the east, the English in the west and as their control over the south of Tanrı mounts was not yet strengthened.

In such a circumstance like this the İli crisis was solved by the "Livadiye treaty" between the two empires in 1879 and 'Petersburg treaty' or 'İli treaty' in 1881 without any war. As a result of these treaties while the Russians took 9 million roubles from Qing / Chinese state as a compensation, Qing/ Chinese government was able to include the İli region within the borders of Qing / Chinese state. In this study the causes of the occurrence of İli crisis and tough periods of its solution by "Livadiye treaty" and "Peterburg treaty" have been analyzed.

Keywords: İli, Tarancy, Russian, Qing/ Chinese, Uyghur, Tungan.

İli Krizisiniñ Başlınişi

16-esirniñ axirida Manjuriyede qed kötergen Manjular xanliqi qedemmu-qedem qudret tépip, 17-esirniñ ikkinçi yérimida pütün Ottura tüzleñlik (Juñgo)ni işğal qilip, qedemmu-qedem ğerbke siljişqa başlıdi. 18-esirniñ ikkinçi yérimida Manju xandanliqi qanlıq uruşlar arqiliq Juñgar xandanliqi ve Teñri téğiniñ jenubidiki musteqil Uyğur xojilar hakimiyitini yoqitip, pütün Teñri tağlıriniñ jenubi ve şimalini öz herbiy hökümraniqi astığa aldi hemde İlida général mehkimisi tesis qilip, hakimiyetni idare qilişqa kirişken bolsimu, emma 19-esirniñ beşidin étibaren keñ kölemlik ve toxtavsiz qozğılañlarğa duç kelp, bu rayonda muqim ve xatirjem idare qiliş imkaniyitige ige bolalmidi. Manju millitiniñ xandanliqi hésablinidiğan Manju –Çiñ impériyesi öziniñ mevjutluq tarixida Çañjañ deryasiniñ şimali ve jenubidiki Xenzularniñ toxtavsiz qarşılıqliriğa duç kelgen bolup, buniñ içide Xoñ Şöçüen başçılıqidiki Teypñ Tyengo herikiti eñ kölemlik idi. 1862-yili, Şenşi-Niñşa-Gensu rayonlıridiki Tuñgan musulmanlıriniñ qozğiliñi partlap téz kėñiyişke başlıdi. Ene şu Teypniñ Tyengo qozğiliñi ve Tuñganlar qozğiliñi bilen oxşaş vaqıtta Teñri tağlıriniñ jenub ve şimalidimu qozğılañ otliri yandi.

1864-1865-yilliri arisida Teñri tağliriniñ jenubiy ve şimalida Uyğur, Qırğız, Tuñgan, Qazaq ve başqa xelqlerniñ Mençiñ hökümranlıqıǵa qarşı keñ kölemlik qozğılañlırı partlap, ilgiri –kéyin pütün Teñri tağliriniñ jenubi ve şimalidiki İli vadisi hem Ürümçi etrapidin taki Barikölgıçe bolğan jaylarda Manju –Çiñ impériyisiniñ hökümranlıqı aǵdurup taşlandı ve bu zémında ilgiri –kéyin bir qançe musteqil hakimiyetler meydana keldi. Ene şu hakimiyetlerniñ biri 1864-yili Ğuljini merkez qılıp qurulğan İli sultanlıqı idi.

İlidiki esaslıq ahale bolğan Uyğur puqraliri bilen Tuñgan puqraliri birlikte 1864-yili 10-ayniñ 13-küni axşımı Ğuljida qozğılañ kötürüp, Ğulja qel'eside turivatqan Çiñ qoşunlırıǵa hujum qılıp, 19-esirniñ 60-yilliridiki İli qozğılıñını başlıvetti¹. Ular Ğulja qatarlıq jaylarnı azad qılıp, uzun ötmey öz hakimiyetini qurğan idi. Uyğurlarnı esas qılıp qurulğan mezkur hakimiyet Ruslar teripidin eyni vaqıtta İli sultanlıqı, Tarançı sultanlıqı yaqı Ğulja sultanlıqı dégendek namlar bilen ataldı². Uniñ Tarançı sultanlıqı dep atılışidiki sebev hakimiyet Tarançılarnıñ qolida hemde esaslıq ahalinıñ Tarançılar boluşı idi. İli Tarançı sultanlıqı 1867-yiliǵan kelgende en axırqı qorğan -Kürediki İli généraliniñ qoşunlırını yoqıtış bilen pütün İli vadisini toluq kontrol qılışqa muveppeq boldı. İlidiki bu sultanlıq heqqide Uyğur aptorlıridin Molla Musa Sayramı³, Molla Bilal, Nezerǵoja Abdusemetof, İminjan Bavudon qatarlıqlarmu köp uçurlarnı qaldurğan bolup, ularniñ hemmisi Tarançı sultanlıqı, İli sultanlıqı dégendek ibarilerni işletken hemde 1871-yili mezkur sultanlıq Rusiye teripidin bésivélinǵa qeder 7 yılǵa yéqin mevjut bolup, jemi 4 sultan hoquq tutqan idi. İli sultanlıqınıñ yer kölimi eyni vaqıtta Ruslar teripidin texminen, 1300 kvadrat mil dep hésablanǵan⁴. İli sultanlıqı İli vadisini esas qilğan bolup, uniñ esli zéminlırı Qorǵas deryasınıñ ğerbidiki bir qisim jaylarnımu öz içige alǵan bolup, esaslıq İli deryasınıñ ikki qırǵıdiki rayonlar idi. Jenubi çégrisi Teñri téǵiniñ Muzart daviniǵa tutıştı. Şerqte Telkedin ötken idi. 20-esirde qurulğan İli vilayitiniñ yer meydanı 55 miñ kvadrat kilométirdin artuq bolup, bumu emeliyette İli sultanlıqınıñ zéminlırını esas qilğan idi. Emeliyette, eyni vaqıtta Ruslar hésablıǵan İli sultanlıqınıñ tupraqlırınıñ kölimi élan qilğan melumattin köprek boluşı mumkin idi. İli sultanlıqınıñ esaslıq ahalisi Uyğurlar, yeni Tarançılar idi. Uniñdin kéyinki muhim salmaqı Tuñganlar ve Qazaqlar igilidi. Mezkur sultanlıq terkibide yene Musulman xelqliridin başqa Turǵautlar, Şiveler, Manjular, Xenlermu yaşıǵan idi.

1871-yili arisida pütün Teñri tağliriniñ jenubi ve şerqı Yaqupbeg rehberlikidiki Qeşqerni merkez qilğan Yettişer döliti teripidin birlikke keltürülüp, Ürümçi etrapidin taki Barikölgıçe bolğan jaylarmu Yettişer dölitiniñ kontrolluqı astıǵa ötti. Şuniñ bilen bir vaqıtta yene İli Tarançı Sultanlıqımu Yaqupbeg hakimiyeti bilen birlişiş yonılışige yüzlendi. Rusiye hökümiti Uluğ Bértaniye hökümiti bilenmu alaqe ornatqan Yaqupbegniñ İli sultanlıqı bilen birlişip Rusiyeniñ Yettisuni öz içige alǵan Ottura Asiyadiki yéñidin tikligen kontrolluqıǵa ve menpeetlırige selbiy tesir körsitivatqanlıq şuniñdek Rusiyeniñ bu jaylar bilen bolğan soda munasivetlıriniñ üzülüp, iqtisadiy jehettin zor ziyan tartivatqanlıqını nezerge élip, İlini işǵal qılışını qarar qıldı. 1871-yili 6-ayniñ 22-küni Yettisu herbiy gubérnatori, İliǵa yürüş qılış qoşunlırınıñ qomandani Gérasim Kolpakovskiy Ğulja şehirini igileş bilen İli Tarançı sultanlıqını üzül –késil yoqıtış vezipisini axırlaştırdı. Elaxan sultan Kolpakovskiyniñ esiri süpitide Rusiye tevesidiki Vérnéy, Almata şehirige élip kététilip orunlaştırıldı. Netijide, İli vadisi Çar Rusiyeniñ 1881-yiliǵıçe bolğan 10 yilliq mustemlike devrini baştin keçürdi. İli vadisi Çar Rusiyeniñ Türkistan général gubérnatorluqıǵa qarayıǵan memuriy rayon süpitide Ruslar teripidin idare qilindi.

¹ Lyu Zışav. **Uyğur Tarixi**. Şinjan Xelq Neşiriyati, Ürümçi 2003, İkkinçi qisim.1 kitab. Uyğurçe neşiri. 231-bet.

² "Россия и Китай в Центральной Азии(вторая половина XIX в. - 1917 гг.)", В.А. Моисеев, Барнаул: АзБука 2003.

³ Molla Musa Sayranu. <<Tarixi Emniye>>. Molla Bilal. <<Ğazat der mülki Çin>>.. Nezerǵoja Abdusemetof.<< Tarançı Turkılriniñ Tarixi>>, İminjan Bavudon . <<İli Tarixi>>.

⁴ "РоссияиКитайвЦентральнойАзии(втораяполовинаXIXв. - 1917 гг.)", В.А. Моисеев, Барнаул: АзБука 2003, С. 179. Костенко Л.Ф. Чжунгария. СПб., 1887. С. 95-96.

Çar Rusiyeniň esli 1864-1865-yilliridiki İli ve Qeşqeriyege tutqan pozitsiyesi << arilaşmasliq>> siyasetidin ibaret bolup, 1864-yili 11-ayda Uyğur ve tuňgan qozğılañçiliri Ğulja şehirini işğal qilip, tézdin kéñiyişke başliğanda, İli générali Miň Şü Alatav rayoni ve Qazaqlarniň Uluğ yüziniň başliğı general mayor Gérasim Kolpakovskiye mektup evetip, Rusiye dairiliridin qoşun evetip, yardım béríp, qozğılañçilarni yoqitişni telep qilğan idi⁵. Emma, Kolpakovski öziniň mundaq qilişqa hoquqiniň yoqluqini bildürüp, bu telepni ret qildi⁶. 1865-yili 9-yanvarda Miň Şüy yene Kolpakovskiýdin qoşun çiqirip, özlirige yardım bérişni telep qildi. Kolpakovskiýniň vekili Kürege kélip, Miň Şüy bilen körüşkende Miň Şüy Rusiye herbiy küç bilen yardım bermigendimu héç bolmiğanda özliriniň Rusiye tevesige ötüp panahlinişini telep qildi⁷. Miň Şüyniň bu telipi Sankit-Pétérburgqa yetküzülgende Rusiye Taşqi İşliri ministiri A.M. Gorçakov ve Herbiy işlar ministiri D.A. Miliyutin derhal inkas qayturup, Rusiyeniň Şinjañdiki işlarğa arilişini ret qildi hemde çégra tüzümlirini küçeytip, çégrilarda qaravullarni köpeytip, Çiñ tevesi ve Rusiye tevesidiki musulmanlarniňmu çégridin ötüp her xil alaçe ornitişini tosuş buyruqi berdi. Hetta, Çar padişah Aléksandır ikkinçimu yuqiridiki ministirlarniň qarashliriğa qoşulidiğanliqi ve <<Manjular bilen Tuňganlarniň kürişige bivasite ariliştin saqliniş lazimliqi, peqet Rusiye çégrisi içiniň xatirjemlikni ve bixeterlikni telep qiliş veziyiti şekillensila Rusiye qoşunlirini işlitişke bolidiğanliqi>> heqqide Kolpakovskiye körsetme bergen⁸.

Emma, Rusiye hökümiti Qeşqeriye ve Juñgariyede yüz bérivatqan özgirişlerge yéqindin diqqet qilip kelgen idi. Çar Rusiyeniň mundaq <<arilaşmasliq>> siyasiti qollinişteki tüp sebev, deslepte kimniň kimni toluq yéñidiğanliqini téxi bilmigenliki üçün qozğılañçilarnimu qollimasliq, Çiñliqlarnimu qollimasliq siyasiti qollinip, axirqi veziyetni kütken idi. Egerde Çiñliqlarğa yardım bergende musulmanlarniň jümlidin öz kontrolluqidiki ottura asiya musulmanliriniň nepritige uçrap, ottura asiyada tikligen ve davamlıq tiklimekçi bolğan mustemlikçilikiniňmu tevrinip qélişidin endişe qildi. Eger qozğılañçilarğa yardım körsetse, Mençiñ sulalisi bilen tüzgen bir qatar şartnamiler اساسida tikligen öz menpeetliriniň tesirge uçrişidin endişe qildi. Sevev, Manju impériyesi yenila Teypiñ Tyengo ve Şenşi- Gensu- Niñşadiki Tuňgan musulmanlirini basturup, öz küçini körsetken hemde uniň içkiri Juñgodiki hakimiyiti yenila mustehkem halda idi. Şuña Çar Rusiye <<otturida turuş>>, yeni << arilaşmasliq>> siyasiti qolliniş çarisi békitip, xuddi Uyğur xelq maqalida éytilğandek topilañdin toğaç oğurlimaqçi bolğan idi. Emma, Çiñ sulalisi bu zémindin اساسen qoğlanğanliqini körgen Rusiyeniň aldida Ottura asiya adiki qudretlik Yaqupbeg hakimiyiti qed köterdi ve Yaqupbeg bir tereptin Çar Rusiyeniň, yene bir tereptin Rusiyeniň reqibi Bértaniyeniň özini étirap qilişini telep qildi. Yene bir tereptin u Rusiyeniň Yettisu qatarliq jayliriğa tehdid sélišqa başlidi. İli sultanliqimu oxşaşla Rusiye menpeetlirige xilap pozitsiyide boldi. Mana şundaq veziyette général Paltaratskiy ve général Kolpakovskiý qatarliqlar köp qétim herbiy qoşun evetip, Ğulja, Çöçek ve Qeşqerni işğal qilişni telep qilğan bolsimu, emma bu vaqıtta Rusiye öziniň Ottura Asiyadiki musulman xelqliri üstidin téxi toluq ve muqim hökümranlıq ornitip bolalmiğanliqini hésabqa élip, Mençiñ sulalisiğa qarşi qozğalğan musulmanlarni basturup, Çiñ sulalisige yardım bériş üçün qoşun evetişke jüret qilalmiğan idi. Şu sebevtin Pétérburg çégra boyliridiki mezkur généralarniň Ğulja, Çöçek ve Qeşqeriyege qoşun evetiş teleplirini qetiy ret qilğan idi.

Emma, 1867-yili, Türkistan général gubernatorluqi ve Yettisu oblasti quruldi hemde Rusiye Buxara emirlikini özige qaram qildi, şuniñdek Issiq Kól boylirini kontrolluq astiğa élip, Rusiyeniň Ottura Asiyadiki hökümranlıqini mustehkemlidi. 1869-1870-yilliri arisida Yettisu herbiy gubernatori Gérasim Kolpakovskiý ve Türkistan Général Gubernatori Kaufman ve başqa ofitsérlar

⁵ Туркестанский край: 1865 г. Т. XIX. Ч. 1. Ташкент 1914. С. 72-73.

⁶ С. 72-73

⁷ Туркестанский край. 1865 год. Т. XIX. Ч. 1. Ташкент 1914. С. 94.

⁸ АВПРИ. Ф. Главный архив. 1-9. Оп. 8. 1863 г. Д. 12. Ч. 2. Л. 26-27.

Rusiye qoşunlirini evetip, İlini hetta Qeşqeriyeni işğal qiliş pikrini otturiğa çıqardı. Türkistan général gubernatori Kaufman 1870-yili may éyida ve şu yili 14-avğust küni Rusiye Dölet İşlar ve Taşqi İşlar ministiri Gorçakovtin hemde Herbiy İşlar ministiri Miliyutindin çegradiki veziyetniñ naçarlışıp ketkenliki, emdi Çiñliqlarnıñ bu yerge kélip işğal qilişini kütüp turmayla, vaqitni ötküzivetmey, Rusiyeniñ Ğerbiy juñgo arisidiki yoq qilingan sodisini eslige keltürüşke kéreklik çarılarnı qolliniş lazimliyini telep qildi⁹. Emma, bu telepler ret qilindi. Yaqubbegniñ şimalğa kényişiñi tosuş üçün Kaufmannıñ 1870-yiliniñ küz aylirida qoşun evetip, Muzart davinini igilep, İli bilen Qeşqeriyeniñ alaqe yolini üzüp taşlışığa qoşuldi. Biraq 1871-yili, Çar Rusiye herbiy-siyasiy ve diplomatiye dairiliri İlini işğal qiliş yaqi qilmasliq mesilisini muhakime qildi, arqidin baş şitabi ofitséri A. Kaulbarsni Elaxan sultanğa elçilikke evetip, Rusiye bilen İli sultanliqi arisida soda munasiviti ornitiş, qéçip ötkén qaçaqlarnı rusiyege qayturup bériş qatarliq teleplerni otturiğa qoyğan bolsimu ema elaxan sultan bu teleplerni ret qildi hemde Rusiyedin Muzard davinidki qoşunini élip kėtişni telep qildi. 1871-yii, yanvar éyida yettisu herbiy gubernatori Gérasim Kolpakovskiy türkistan gubernatoridin << sultanni uniñ quvluqi hem tehdidliri sevebidin uni jazalaş üçün Ğuljini işğal qilişqa ruxset qilişni telep qildi>>¹⁰. Biraq, Kaufman bu telepni ret qildi. Çünki Pétérburgdin téxi mundaq qilişqa ruxset yoq idi. Emma Kaufmanmu Ğuljini işğal qiliş arqilq <<sultanni jazalap, uni Rusiye hökümiti ve Rusiye qorallirini hörmət qilişqa mejburlaş>> terepdari idi.

Axiri 1871-yili 20-april künidiki Pétérburgda ötküzülgen mexsus yiğinda Rusiye hökümiti İlini işğal qilişni qarar qilğan bolup, 27-april küni İmpéror Aléksandır II uni testiqlidi. Aléksandır II 4-ayda Rusiyeniñ Béyjiñdiki elçisige körsetme bérıp, Çiñ impériyesi terepke Rusiyeniñ İliğa hujum qilişi heqqide << bizniñ Ğerbiy juñgoniñ işliriğa arilişimizniñ birdin bir meqsiti Juñgoluqlarnıñ impériyeniñ Ğerbiy ölkiliridiki aǵduruvétilgen hakimiyetlerni eslige keltürüşü üçün yardım körsitiştin ibaret>> dep çüşendürüşni buyrudi. Aléksandır II yene Rus qoşuniniñ İlini işğal qilişida Çiñ komandirliriniñ qomandanliqidiki Çiñ eskerliriniñmu birlikte herbiy heriketke qatnişisi kéreklikini uqturdi. Kolpakovskiy qomandanliqidiki sani 2000 din artuq, her xil qorallar bilen qorallanğan atliq, piyade ve topçılardin tüzülgen Rusiye qoşunliri bir ay etrapida İli sultanliqi qoşunliri bilen ketmen, mazar, Çiñsixoza, Süydüñ qatarliq jaylarda jeñ qilip, axiri 1871-yili 22-iyun küni sultanliq paytexti Ğuljini igiligendin kéyin¹¹, uzun ötmey Rusiye diplomatiye vekili Vlangali Béyjiñda Çiñ terepke Aléksandır II niñ pikirini yetküzdi. Emma, Çiñniñ İliğa qoşun evetiş imkaniyiti yoqluqini bilip turup éytilğan bu teklipni Çiñ hökümiti Rusiyeniñ İlini igileş üçün paydilanğan bahanisi dep çüşengenlikide şek yoq. Çiñ terep öziniñ qoşun evetiş imkaniyiti yoqluqini bildürgendin kéyin Rusiye diplomatiye vekili Vlangali öz hökümitige Çiñniñ yéqin arida Rusiye terep bilen birlikte herbiy heriket qiliş imkaniyiti yoqluqini melum qildi hemde Çiñniñ İlidiki hakimiyitiniñ ebediy axirlaşqanliqini bildürdi. Rusiye herbiy işlar ministiri bu melumatlar asasida <<Ğuljiniñ Manju hakimiyitige qaytişi yéqin arida bolmaydu>> dep yekün çıqardı.

Rusiye tarixçisi Vladimir Moyséyevniñ tekşürüşçe, Rusiye hökümitiniñ İlini Rusiyenin terkiyige qoşuvéliş pilani bolmiğan, Imperator Aléksandır II İlini işğal qiliş herkitini testiqligan bolsimu, emma uni tézdin Xitayğa qayturup bərişni şert qilğan idi. Pétérburg Şinjanğa Çiñ hökümranliqiniñ eslige kélişni xaliğan hem maslişışqa teyyar turğan idi. Rusiye terep özliriniñ İlini işğal qilişini <<vaqitliq işğal qiliş>> dep çüşendürgen idi. 1871-yili noyabirda Rusiyeniñ Béyjiñdiki diplomatiye vekili A.G. Vlangali Rusiyeniñ İlini Juñgoğa qayturup bərişidiki şertlirini çüşendürüp, buniñ üçün Juñgoniñ bu rayoni igileydiğan emeliy küçke ige boluşı hemde bu yerdiki

⁹ РГВИА. Ф. ВУА. Д. 6823. Л. 261. Записка датирована 7 октября 1870 г. Л. 239.

¹⁰ Аристов Н.А. О Кульдже. С. 242-243.

¹¹ Rusiye-İliuruşheqqide Uyğurlardin Molla Bilal Nazim tepsiliyrek meluma tqaldurdi. Buheqte Rusaptorliri eñ köp meluma tqaldurdi. Buheqte tövendiki eser geqaralsun: Русское знамя в Средней Азии // Исторический вестник. № 8, 1899.

ahalilarğa keçürüm élan qilişi lazimliyini bildürdi. Emma, bu vaqıtta Tarbağatayniñ Çöçek rayoni Çiñ sulalisiniñ qolida bolğanliqi üçün Çiñ sulalisi terep Çöçekni baza qilip, İlini işğal qiliş ve Tarbağatayniñ başqa jayliriğa kėñiyiş üçün heriket qildi. Çiñ sulalisi terep Rusiyeniñ qolidiki İlinimu öz zėmini hėسابlap Roñ Çüenni İli gėnėralı (Jañ jüni)liq vezipisige teyinliidi. Roñ Çüen İli tereptin Rusiye tevesige qėçip ۆtken Juñgoluqlarnı topla, Çöçek qorğınını eslige keltürüşke hemde Ulstaydin keltürölgen qorallar bilen qorallandurup ۆziniñ küçini zoraytışqa tirişti hemde Kolpakovskiynı İlini boşutup, uni qayturup bėrişni telep qildi. Kolpakovskiymu Roñ Çüenniñ telipini ret qiliş bilen birge hetta Emil deryasi vadisiniñ Ruslarğa teve ikenlikini bildürdi. U, Roñ Çüenniñ Ulstaydin qoral-yaraq keltürüp küç topla, Emil deryasi vadisi qatarlıq jaylarğa kėñiyişke heriket qilivatqanlıqını yuqiriğa melum qiliş bilen birge qoşun evetip, hetta Çöçekni işğal qiliş arqılıq Roñ Çüenni Çöçektin Qobdoğa heydivetişke tereddut qildi¹².

1872-yili 8-mayda hazirqi Qazaqıstandiki Ayagüzda, yeni eyni vaqıtta Sėrgiopul dep atalğan jayda Rusiye terep bilen Çiñ terep arisida Ğulja mesilisi boyıçe söhbet ۆtküzıldı. Söhbetni Rusiye tereptin Rusiye armiyesi baş şıtabiniñ qarimiqidiki herbiy ilim komitetiniñ ezasi gėnėral mayor Dmitriy Nikolayėviç Boguslovskiy ėlip bardı. Çiñ tereptin İli gėnėrallıqığa teyinlengen Roñ Çüen ėlip bardı. Söhbette gėnėral Boguslovskiy İlini Çiñğa qayturup bėriş üçün Çiñ terepniñ tövendiki şertlerni orundişini telep qildi:

1) Çöçek şertnamisi boyıçe çėgrılarnı ۆzgeritiş. 2) Rusiye sodigerliriniñ Qobdo, Ulstay ve Ğulja, Ürümçi, Qumul arqılıq içkiri Juñgoğa bėrişige yol qoyuş. 3) Rusiyeniñ Juñğariye ve Moñğuliye hem Qeşqeriyediki esaslıq soda ponkitlirida konsulxana quruşi. 4) Rusiyeniñ Tuñğanlarnıñ Ulstay, Çöçek ve başqa jaylarda tarmar qilinişi jeryanida tartqan çiqimlirini töleş, Çiñ qoşunliri qoşna İli zėminini igiliyelmey turup, Ğuljani qayturup bermeslik dėgenlerdin ibaret idi.¹³

118

Bu söhbettin ilgiri Rusiyeniñ Bėyjiñdiki vekili Vlangali Çiñ hۆkimitini eger İlini qayturup almaqçı bolsa, Roñ Çüenniñ bu jayni igiliyeleydiğan hemde kontrol qilalaydiğan yėterlik küçi boluşı hemde yerlik ahalilarğa qarita keçürüm élan qilişini telep qilğan idi. Ayagüzdiki söhbet netijisiz axirlaşti. Çiñ sulalisi terep vekili Roñ Çüen Rusiyeniñ şertlirini qobul qilişni muzakire qilişni ret qilip, Rusiye tereptin İlini derhal tapşurup bėrişni telep qildi¹⁴. Emeliyette, Çiñ sulalisi terepniñ Rusiyeniñ şertlirige kėnüşni ret qilişida bir qançe sebeb bar bolup, eñ muhimi Roñ Çüenniñ heqiqeten, İlini kontrol qilalıgudek qorallıq küçi yoq idi¹⁵. Yene biri, bu vaqıtta İlidin başqa Qeşqariye, Ürümçi etrapliri Yaqubbeg hۆkümranlıqıda ve Tuñğan qozğılañçiliriniñ qolida bolup, Çiñ qoşunliri Şenşi-Gensu-Niñşa qatarlıq jaylarda Tuñğanlar qozğılışını basturuş bilen avare bolup, ularda Yaqubbegke qarşı uruş qiliş imkaniyetliri tėxi yoq idi. Şuña bu söhbet netijisiz axirlaşqan idi. Şundaq boluşığa qarimay, Roñ Çüen gėnėral Boguslavskiyge <<öziñiñ bu yerde söhbet ۆtküzüş üçün kelmigenliki, peqet Ğuljini başquruş üçün kelgenliki, heqiqeten uniñ qolida qoşun bolmisimu, emma qoşunniñ vaqti kelse kėlidiğanliqi, ahalılarnıñ uniñ keçürüm qilidiğanlıqını bilgendin kėyin uniñ başquruşige boysunuşni xalaydiğanlıqi>>ni bildürgen. Boguslavskiy uniñ Rusiye terep bilen resmıy söhbet ۆtküzüp, şertlerni qobul qiliş-qilmaslıq heqqide muzakire qilişta toluq hoquqluq salahiyiti yoqluqını bilgendin kėyin söhbetni toxtatqan bolup, netijide Ayagüz söhbiti netijisiz axirlaşti¹⁶. Boguslavskiy derhal Vernėyge hemde Ğuljiğa

¹² ЦГА РУ. Ф. И-715. Оп. 1. Д. 51. Л. 140-144.

¹³ РГВИА. Ф. 447. Д. 9. Л. 1-2.

¹⁴ Б.П. История "Илийского вопроса" и ее китайские фальсификаторы//Документы опровергают. Против фальсификации истории русско-китайских отношений. М., "Мысль", 1982. С. 444-445.

¹⁵ Б.П. История "Илийского вопроса" и ее китайские фальсификаторы//Документы опровергают. Против фальсификации истории русско-китайских отношений. М., "Мысль", 1982. С. 444-445.

¹⁶ РГВИА. Ф. 447. Д. 9. Л. 2.

bérip, ehvalni yuqiriğa ve Rusiyeniñ Béyjiñdiki vekili Vlangaliğa yollap, söhbetniñ buzuluş sebevini çüşendürüp, Roñ Çüenniñ toluq hoquqluq salahiyiti yoqluqini çüşendürgen.

Général Boguslavskiy VERNÉYDİN Ğuljiğa bérip, İlidiki Uyğur ve Tuñganlarniñ ehvali üstide tekşürüş élip bardı. Elvette uniñ tekşürüş élip bériş meqsetliriniñ biri İlidiki Uyğur (Tarançı) ve Tuñgan qatarlıq Çiñ sulalisiğa qarşı qozğılañ kötürgen ahalılarniñ İlini Çiñğa qayturup bérişige qandaq pozitsiye tutuşı ve egerde Çiñ hakimiyiti bu yerde qayta tiklense ahalılar tinçliq bilen Çiñ hökümranlıqini qobul qilamdu-yoq dégen mesililer heqqide uçur toplaş idi.

Heqiqeten, Ayagüzde Çiñ terep bilen Rusiye terepniñ İli mesilisi heqqide söhbet otkuzulgenliki ve Rusiyeniñ İlini qayturup bériş-bermeslik mesilisige duç kelgenliki heqqidiki uçurlar İli xelqi arisiğa yétip kelgende İlidiki Uyğur, Tuñgan, Qazaq qatarlıq ahalılar arisida ğulğula peyda bolup, ular nahayiti jiddiyleşken idi. Boguslavskiy Ğuljida tekşürüş élip barğandin kéyin, İlidiki Uyğur ve Tuñganlarniñ hergizmu Çiñ hökümranlıqığa qayta çüşüşni xalimaydığanlıqı, belki bu yerde yéñi toqunuşlarniñ kélip çiqidiğanlıqini tonup yetip, Türkistan général gubernatoriğa doklat yolliğan. Boguslavskiy İlida ahalılar bilen körüşüp ularniñ pikirlerini añlığanda İliniñ Rusiyeniñ qolida qaldurulidiğanlıqı ve Çiñğa bérimeydiğanlıqini bildürgende ahalılar nahayiti xuşallanğan.¹⁷

1872-yili 21-may küni uniñ Türkistan général gubernatori Kaufmanğa yolliğan doklatida mundaq déyilgen: Men qetiy işençige keldimki, biz Ğuljini Juñgoluqlarğa bérivetsek bolmaydu. Men hés qilğan Tuñganlar ve Tarançılarniñ Manju hakimiyitige bolğan oçmenliki şuni körsitiduki, Manjular bu rayonda héçqaçan özini tikliyemeydu. Bu rayonniñ Juñgoğa qayturuşu peqet burunçığa qarığanda téximu qorqunuçluqraq qırğınçılıq keltürüp çiqirip, bizniñ qoşunlirimizniñ ikkinçi qétim bu jayni işğal qilişige toğra kélidu>>dep otturiğa qoyğan¹⁸.

Dmitriy Boguslavskiy bilen Roñ Çüen arisidiki söhbet buzulğandin kéyin Rusiye hökümiti yene bir qétim Çiñ hökümite Rusiyeniñ İliğa qaratqan pozitsiyesini tekitleşni qarar qilip, Rusiyeniñ hazirqi ehval astida İlini İli générali Roñ Çüenniñ başquruşığa tapşuruş mumkin emeslikini bildürdi. Emma, Rusiye vekili bildürüşide Çiñ impériyesiniñ peqet Juñgoniñ içki rayonliri ve Rusiye cégralirida tinçliq ornitalığandila tapşuridiğanlıqı tekitlinip << silerniñ bu hoquqlarni biz ret qilmaymız, emma biz oxşaşla silerniñ cégrañlarda meñgülik tertipsizlikniñ bolmaslıqini telep qiliş hoquqığa ige>> dep körsitilgen¹⁹.

Juñgo tarixçisi Lyu Zişavniñ qarışıçe, eyni vaqıtta Çiñ hökümetiniñ herbiy küçliri Şenşi, Gensu, Niñşa, Çiñxey qatarlıq jaylarda tosulup qalğaçqa Rusiye otturiğa qoyğan<< aldı bilen u yerlerniñ eminlikini saqlaş ve u yerni başquridiğan emeldar teyinleş>> degen şartını hergizmu emeliyleştürgili bolmaytti. Şuña İli mesilisi toğrsidiki söhbet pütünley bir yaqqa taşlap qoyuldi²⁰.

Omumen, 1872-yili Rusiye terep Çiñ impériyesiniñ İlini qayturup bériş telipini ret qilişta Çiñniñ bu rayonni idare qiliş qurbi ve herbiy küçi yoqluqini esaslıq sebev qilip körsetken bolup, gerçe, Çiñ Impériyesi Rusiyeniñ bu meydanidin narazi bolsimu, biraq Rusiyeniñ bu zéminni haman özlirige bérişige bolğan ümidini yoqatmiğan ve peqet purset kütüşkila mejburlanğan idi. Şu sebevten bolsa kérek, Zo Zoñtag Tuñgan qozğilişini basturup, ğerbke bériş yolını açqandin kéyinla 1875-yili 6-ayda Çiñ impératori Guañ Şüy xan mexpiy halda Zo Zoñtañğa İlini qayturiveliş pilanini tüzüş buyruqı berdi. Zo Zoñtañ öziniñ bu heqtiki sitratégiyesini éniq otturiğa qoyğan bolup, İlini qayturvélişni öziniñ ğerbke yürüş qiliş pilanı bilen bağlap, mesiliniñ tügini aval İlini qayturiveliş

¹⁷ ЦГА РК. Ф. 44. Оп. 1. Д. 5649. С. 186-187. Moyséyévniñesiri, 140-141-betlerdin élini.

¹⁸ ЦГА РУ. Ф. И-715. Оп. 1. Д. 51. Л. 87-88.

¹⁹ РГВИА. Ф. ВУА. Д. 9. Л. 9-12.

²⁰ Lyu Zişav. Uyğur Tarixi. 2003-yili, 588-bet.

emes, belki ürümçini téz qayturivéliş, andin jenubtiki sekkiz şeherni qayturivelişta dep körsitidu²¹. U yene pütün Teñri tağliriniñ jenub ve şimalini işğal qilişniñ birdin- bir açquçı aldi bilen Ürumçini işğal qiliş dep qarap, aldi bilen Ürumçini igilep, bu yerge qoşunlarni ve ozuq-tülükleri toplashni békitken. U, << Ruslarniñ süyiqestidin mudapie körüş üçün aldi bilen Şinjañdiki musulmanlarni tinçlanduruş kérek,>>, << İlini qayturivéliş üçün aldi bilen Ürumçini işğal qiliş kérek>> dep qarigan²². Uniñ çüşinişçe Ürumçini işğal qilmay turup, Ruslardin İlini telep qilmasliq kérek, Ürumçini işğal qilğandin kéyin << bizniñ heyvitimiz aşidu>> dep qarigan hemde Ürumçini igilep, boz yer éçip, tériqçilik qilip, qoşunni -ozuq tülük bilen teminlep, Teñri tağliriniñ jenubi ve İlini işğal qiliş üçün teyyarlıq qiliş pilanini tüzgen. U, bu pilanni işqa aşurmay turup İli mesilisini kötürüp çıqmasliqni teşebbus qilğan. U, << Rusiye, armiyesi küçlük çoñ dölet, uniñ bilen élišiş bek qiyin, aldi bilen uniñ bilen tinç ötüş kérek,>>²³ dep, uniñdin aldırıp İlini talaşmay, <<aldi bilen eskerlerini meşiq qildurup, qoşunni toluqlap, intizamni küçeytip miltiq ve zemireklerni yaxşilap, küçni aşurğandila ajizliqtin küçeygili bolidu>> dep qarigan. Zo Zoñtañ pütün jenubtiki uyğurlarni boysundurup bolğandin kéyinla Rusiyedin İlini qayturup bérişni telep qiliş hem uniñğa bir parçe yernimu qaldurmasliq mumkinlikini otturiğa qoyidu. Heqiqeten, Zo Zontañ öziniñ mezkur istratégiyisi boyıçe iş kördi. Şu plan boyıçe 1876-yili 8-ayda Zo Zoñtañ qoşunliri Ürumçi ve uniñ etrapini igilidi. 11-ayda Manasni igilep, İli vadisi bilen cégrilinip, jenubiy rayonlarğa hujum başlaşqa teyyarlıq qiliş veziyiti şekillendürdi. Uniñ qoşunliri Ürumçini igilep, 7-8 aydin kéyinla puxta teyyarlıq qiliş arqiliq 1877—yili 4-aydin étibaren, Teñri tağliriniñ jenubidiki rayonlarğa hujum başlıdi. Zo Zoñtañniñ Jenubqa evetken qoşunliri 1877-yili 9-ayda Qaraşehar, Korla qatarlıq jaylarni, 10-ayniñ 18-kün Kuçar, 24- küni Aqsu, 26-küni Uçturpanni işğal qildi. Arqidin davamlıq yürüş qilip, 12-ayniñ axirlirida Qeşqer ve Yerkentni igilidi. Zo Zoñtañ uruş başlap, ğelibilerni qolğa keltürgendin kéyin, uniñ qolğa keltürgen muveppeqiyetliridin ilham alğan Çiñ hakimiyiti İli mesilisini hel qilişqa kirişti. Emma, İli mesilisi Çiñ impériyesiniñ yuqiri qatlimida birlikke kelgen köz qarash téxi şekillenmigen idi. Manju emeldarliri arisida İliniñ teqdiri mesilisi zor pikir ixtilap kélip çiqti²⁴. Belki, şu sebebtin bolsa kérek, Zo Zoñtañ gerçe öziniñ pilani boyıçe Ürumçi ve jenubtiki köp jaylarni igilep bolsimu, emma 1877-yiliniñ axiriğçe Qeşqeriyeni toluq igilep bolmay turup, Rusiye tereptin İlini qayturup bérişni telep qilmidi.

1878-yili 1-ayda Zo Zoñtañ qoşunliri axirqi qorğan Xotenni igilep, pütün Qeşqeriyeni işğal qilişni emelge aşurup boluş bilen teñ qoşunlirini İli cégrisiğa toplashqa kirişti hemde Rusiyeniñ Yettisu herbiy gubérnatori ve Türkistan général gubérnatoridin İlini qayturup bériştin başqa yene Rusiye tevesige qéçip ötken Bey Yañxu ve Bekqulibeg qatarlıqlarni qayturup bérişni telep qildi. Zo Zoñtañ yene 1878-yili 1-ayda Çiñ ordisidin Rusiyeye adem evetip, İlini qayturup éliš heqqide sohbət ötküzüşni ve Bey Yañxu ve Bekqulibegni qayturup élip kélişni telep qildi. U jenubiy rayonlarğa köp sanda qoşun toplap İliğa qarita roşen qorşav halitini şekillendürüş arqiliq Rusiye dairiliri bilen sözlişiş üçün küçlük siyasiy muhit ve herbiy muhit yaratip berdi²⁵.

Zo Zoñtañ ordiğa bu telepni sunuş bilen bir vaqıtta yene arqimu-arqidin üç qétim Rusiye terepke mundaq telepni qoyğan idi. U, 1878-yili mart éyida Türkistan général gubérnatori Konstantin Kaufmandin Rusiye tevesige qéçip ketken Bey Yañxu qatarlıq Tuñğanlarni qayturup bériş, eger unda qilmıganda Rusiye cégrisi içige hujum qilip kiridiğanlıqı bilen tehdid sélip ultumatom şeklide xet evetti²⁶. Kaufman Zo Zoñtañniñ bu tehdidlirige qarimay, Bey Yañxu ve Bek qulibeg qatarlıqlarni Çiñğa qayturmaydığanlıqını jakarlidi. Netijide, Rusiye bilen Çiñ arisidiki

²¹ Lyu Zişav şu eser.588-bet.

²² <<ŞañZoñliGuoşivuYamen>>, <<ZuoVenxiañGoñÇuanji>>, Zhuan13 ye 1.

²³ Şu eser, 13-jilt.1-bet.

²⁴ ДубровскаяДВ » СудьбаСиньцзяна.

²⁵ Lyu Zişav. Şu eser.589-bet.

²⁶ Кадников В.С. Из истории Кульджинского вопроса // Исторический вестник. 1911 Июнь. С. 902.

veziyet jiddiylişip, Kaufman çégra mudapiesini küçeytiş heqqide orunlaşturuş élip bardı. Bu xil veziyet şaraitida Türkistan ölkisi hakimiyiti ve herbiy dairiler İli mesilisini muzakire qılıp, qandaq qılış heqqide qarar çiqirişni telep qıldı. Çünki, birinçi qétim 1876-yılı, baharda Çiñniñ Rusiyedin İlini qayturup bérişni telep qılışidin kéyin Rusiye herbiy ve memuriy sahedikiler arisida İlini qayturup bériş terepdarliri bilen İlini Rusiye tevelikide qalduruş terepdarliri arisida tunji qétim munaziret kélip çiqti. 1876-yılı mart éyida Rusiye Herbiy İşlar Ministiri D. Miliyutinniñ reisilikide Pétérburgda Ğulja mesilisini öz içige alğa Çiñ mesilisi boyıçe pevquladde bir yiğın çaqırıldı. Alahide yiğında Ğuljini Xitayğa qayturup bériş otturiğa qoyuldi, emma buniñ şerti süpitide zemin jehettin xitayniñ yol qoyuşi belgilendi. İliniñ ğerbiy ve Tékes vadisini Rusiyege qalduruş pikri çiqqan idi²⁷.

1878-yiliniñ béşida İlidin başqa pütün Uyğur diyari Mençiñ hakimiyiti astığa kirgen bolup, qozğılañğa qatnaşqa zor sandiki ahalılar Rusiye tevelikige qéçip ötüp panahlandı. Türkistan général gubernatori Kaufman bularniñ saniniñ 26 miñ ikenlikini qeyt qilğan idi. Ularniñ içide Yaqupbegiñ oğlı Bekquli beg, muhim erbablardın Hakimxan Töre qatarlıqlar bar idi, Tuñğan qomandanlıridin Bey Yañxu qatarlıqlar başçılıqidiki Tuñğanlar Issiq köl etrapığa orunlaşturulğan idi. Zo Zoñtañ – Lyu Jintañ guruhi bularni qayturup bérişni qattiq telep qilğandin sirt yene çéğrildiki qoşunlirini köpeytip xuddi çégra içige kirip, ularni tutuş heyvisi körsetti. Bu xil veziyetke Rusiyemu yol qoymidi. Şuniñ bilen İlini mesilisi boyıçe üç yılğa sozulğan İli krizisi kélip çiqti. İki terep arisidiki bu ziddiyet axiri ikki dölet arisida uruş keltürüp çiqiriş derijisigıçe bérıp yetken idi.

Dubrovskayaniñ tehliş qılışıçe, Çiñ sulalisi qoşunliriniñ herbiy jehettin qazanğan ğelibiliridin kéyin, 1877-1878-yilidiki Rus-Türk uruşı ve 1878-yilidiki Bérlin şertnamisidin kéyinki veziyetni nezerge alğan Rusiyeniñ merkiziy Asiya işliri bilen munasivetlik erbabliri arisida İlini Çiñğa qayturup bermeslikke qarşı turuş pikirliri meydanğa çiqişqa başlıdı. Çünki ularniñ neziride Rusiyeniñ Çiñ bilen bolğan soda ve siyasiy paydiliri bar idi²⁸. Netijide, Rusiye yuqiri qatlimida İlini qayturup bériş yaki bermeslik mesilisidiki pikir ixtilaplırimu yéñidin baş kötürdi.

Çiñ sulalisi merkizi hökümitimu Rusiye dairiliriniñ 1871-yılı İlini işğal qilğanda İlini qayturup bériş qatlıqlıq heqqidiki vedisini esas qılıp, diplomatiyelik yol qollınıp, İlini qayturılmaççı bolup, iki impériye arisidiki veziyetni oñşımaççı boldı. Çiñ ordisi öz elçisi Çuñ Xuni Pétérburgqa evetip, söhbetke kirişti.

Pétérburgdiki Talaş-Tartış: İlini Saqlap Qéliš Kérekmu Yaki Bérivétiş Kérekmu?

Çiñ sulalisi hökümiti 1878-yılı 5-ayda Zoñlı Yamuli (baş vezir mehkimisi)niñ veziri, esli Manjularniñ sérq jiyeklik guruppidin kélip çiqqan, bir mezigil Tyenjin üç soda portiniñ veziri bolup, Gollandiye, Daniye, İspaniye, Bélgıye, Avstriye bilen imzalanğan şertnamilerge qatnaşqan Çoñ Xuni Rusiyege elçilikke bérıp, İlini qayturuvéliš mesilisini sözlişşe evetti²⁹.

Çiñ sulalisi elçisi Çuñ Xu 1878-yılı 11-ayniñ 8-küni Şañxeydin çet’el paraxotiğa olturup yolğa çiqip, şu yılı 12-ayniñ 28-küni Pétérburgqa yétip kélip padişah Aléksandır ikkinçi bilen körüşti. Rusiye dairiliri Çuñ Xuni nahayiti dağduğılıq kütüvelip, uniñğa alahide hörmet körsetti³⁰. Biraq, bu vaqıtta Rusiye yuqiri qatlimida İlini qayturuş bilen qayturmaslıq mesilisi heqqide pikir ixtilaplırı küçeygen idi.

²⁷ РГВИА. Ф. ВУА. Д. 1351. Л. 42—43.

²⁸ Дубровская Д В » Судьба Синьцзяна.

²⁹ Juñgo Omumiy Tarixi. 11-tom. 650-bet. Şınjañ xelq neşiriyati, Ürümçi 2006.

³⁰ А. Д. Воскресенский. Генезис « Илийского кризиса » и русско-китайский Ливадийский договор 1879 г. CahiersduMondeRusse.1994.Volume 35. issues35-4. P.721

Ilini Manju impériyisige qayturup bərişke qarşı çiqquçılarnıñ mutleq köpçiligi Çar Rusiyiniñ Ottura Asiya rayonidiki gènéralı ve ularnıñ qolliğıuçiliridin ibaret Pétérburdiki herbiy dairiler bolup, Türkistan gènéral gubérnatori Konstantin Kaufman³¹, Yettisu herbiy gubérnatori Gérasim Kolpakovskiy ve polkovnik Alékséy Kuropatkin şuniñdek yine Rusiye herbiy razvétkisiniñ Uyğur diyarida tekşürüş élip barğan xadimliridin gènéral Nikolay Przhévalskiy ve başqılar idi.

Ilini qayturup bermeslik köz qarışidiki guruppinıñ qarışiçe, Ili rayoniniñ töt etrapı tağlar bilen qorşalğan bolup, uniñda köpligen ötkeller ve davanlar mevjut. Bu herbiy istratégiye nuqtisidin alğanda tebiy mudapie tosaqliri boluş rolini oynaydu³². Bu jayni Rusiye teveside qaldurğanda, Rusiye az qoşun bilenla uniñ çégrilarini mudapie qilalaydu. Istratégiyilik nuqtidin alğanda, bu jay arqılıq yettisu ve başqa jaylarnı yaxşı mudapie qılış mumkin³³. Eger uni Çiñ sulalisige bérivetkende, Rusiyiniñ Yettisu mudapiesi ajizlişip kétidu, eksiçe Çiñ impériyisiniñ Qeşqeriyediki ornini mustehkemleş rolini oynaydu ve uniñ bu jaylarnı baza qilip, Yettisu ve başqa Ottura Asiya rayonliriğa tehdid peyda qılışı mumkin³⁴. Bu yine Rusiyiniñ Ottura Asiyadiki hökümranlıqıgımu paydisiz tesir körsitidu şuniñdek yine Ilini Çiñ sulalisige bérivetkende Çiñliqlarnıñ bergen vedilirige emel qilmay ulardın öç élişı mumkin, mundaq ehval astida Rusiye kontrolluqidiki jaylardiki musulmanlarnı buniñga qarap turmaydu.

Buniñ bilen, Rusiyiniñ musulmanlar dunyasi, bolupmu Merkiziy Asiya musulmanliri arisidiki inavitige tesir yétidu.

Ilini qet'iy bérivétişni teşebbus qilğıuçılarnıñ delillişice, eger Rusiye Ilini Çiñ sulalisige qayturup berse, soda-iqtisadiy jehetlerdin zor paydıga érişisi mumkin. Bu teşebbusni otturiğa qoyğıuçılarnıñ qarışice Rusiye Ilini bérivétiş arqılıq Çiñ bilen bolğan sodini tereqqi qilduruşı kérek ve öziniñ Çiñ bilen bolğan uzun çégraliriniñ tinçliqini temin étişı lazim, Rusiyiniñ Çiñ impériyisi bilen bolğan sodisi Rusiyiniñ zor miqdardiki sanaet mehsulatlirini sétiş imkaniyiti yaritip dölet gèzinisini toluqlaydu³⁵. Egerde Ilini bérivetmige, Çiñ impériyisiniñ Rusiyige bolğan düşmenlikini peyda qilidu, netijide Rusiyiniñ yénida düşmenlik keypiyatidiki qoşna peyda bolidu. Bu Rusiye üçün paydisiz, bolupmu, Rusiyiniñ ottura asiya rayonidiki menpeetlirige ziyanlıqtur.

Bu jehette Rusiyiniñ Béyjiñda turuşluq diplomatiye vekili Évgéni Byusov muhim rol oynığan bolup, u, 1873-1883-yilliri arisida Çar Rusiyeniñ Béyjiñda turuşluq diplomatiye vekililik vezipisini atqurğan tejribilik diplomat idi. Byusov Rusiye <<herbiy dairiliriniñ Asiyaliqlarğa peqet küç işlitiş arqılıq mesilini hel qiliştin ibaret tajavuzçılıq >> xahışliriğa qetiy qarşı turup, Güljini

³¹ Konstantin Pétroviç Fon Kaufman (1818-1882). Çar Rusiye armiyesiniñ gènéral adyotanti. 1867-1882-yilliri arisida Çar Rusiye Türkistan gènéral Gubérnatorluqiniñ başliqi. U, Ottura Asiyaliqlar teripidin << yérım padişah >> dep atalğan. U, Rusiye impératoriniñ Ottura Asiya rayonidiki eñ aliy herbiy ve memuriy vekili idi. Kaufman Çar Rusiyeniñ Buxara emirliki, Xive xanliqini qaram qiliş, Qoqan xanliqini yoqitiş işliriğa yétekçilik qilğan. U, Çar Rusiyeniñ Qeşqeriyeye ve Juñğariyeye esker kirgüzüş teşebbuskari bolup, uniñ çin turuşı bilen 1871-yili Ili sultanlıqı yoqitilip, Ili Rusiye teripidin on yıl idare qilindi. Kaufman Çar Rusiyeniñ Uyğur diyariğa qaratqan soda-iqtisadiy, herbiy-siyasiy pılanlirini belgileşte açquçluq rol oynığan bolup, u, başta Ili ve Qeşqeriyeni bésivélişni teşebbus qilğan bolsa, kéyin Ilini Çiñga qayturup bəriş, Manjularnıñ Qeşqeriyeni igilişige yol qoyuş idiyiside bolğan idi. Kaufman 1881-yilidiki << Pétérburg şertnamisi >>niñ imzalinip, Rusiye bilen Mençiñ impériyesiniñ çégraliriniñ ayrılışı, Uyğurlarnıñ Rusiye tevesige köçüşide hel qilğıuç rol oynıdı. Kaufman Rusiyeniñ Ottura Asiyani işğal qilip, bu rayonnıñ Rusiye xeritisige kirişide hem bu yerde deslepki hakimiyetniñ mustehkemlişide muhim rol oynıdı. U, 1882-yili, késelbilen Taşkentte ölgen.

³² Е. К. Бюцова. Мнение посланника в Пекине действительного статского советника Бюцова по Кульджинскому вопросу. Ноябрь 1878 г. РГВИА. Ф. ВУА. Д. 6913. Л. 61—66. Копия.

³³ Моисеев В.А. Россия и Китай в Центральной Азии ... С.172.

³⁴ Е. К. Бюцова. Мнение посланника в Пекине действительного статского советника Бюцова по Кульджинскому вопросу. Ноябрь 1878 г. РГВИА. Ф. ВУА. Д. 6913. Л. 61—66.

³⁵ Моисеев В.А. Россия и Китай в Центральной Азии ... С.172.

● 1878-1881 Yıllarındaki “İli Krizi” ve Üniñ Aqıviti

Çiñğa qayturup bérişni teşebbus qıldı³⁶. U, Çar Rusiyeniñ şerqiy qoşniliri bilen bolğan en’eni tinq munasivitini saqlap qéliş, Çiñğa qarşı herbiy küç işlitişniñ murekkeplik keltürüp çiqridiğanlıqı, Ğuljini qayturup bérişni ret qilğanda éğir aqıvet kélip çiqidiğanlıqını şerhilidi³⁷. U, <<Ğulja mesilini toluq hel qilišta Ğuljiniñ ötküzüp bérilişiniñ Rusiyeniñ ajizliqidin emeslikini körsitiş üçün Rusiyeye soda-iqtisadiy imtiyaz bérilişi, şundaqla yerlik ahalilarniñ bixeterlikini kapaletke ige qilinişi kérek>>dep qaraydu³⁸.

Byusovniñ pikirliri Péterburgdiki yuqiri derijilik siyasiy qatlam arisida, bolupmu diplomatiye, soda-iqtisad qatarlıq sahelerdikilerniñ qollişiğa érişti. Şuniñ bilen İlini Çiñğa qayturup bériş, emma pütünley emes, belki uniñ bir qisimini qayturup bériş pikiri meydana çıqtı.

Türkistan général gubernatori K.P. Kaufman ve Yettisu herbiy gubernatori G.A. Kolpakovskiy³⁹ qatarlıqlar İli Çiñğa qayturup bérilgendimu, İliniñ hemmisini emes, belki uniñ ğerbiy qisimini ayrip élip, qalğan qisimini Çiñğa bérivetiş teşebbusida boldı. Kolpakovskiy İliniñ ğerbiy qismidiki jaylarnı, yeni Süydüñ, Çiñsixoza, Tarji, Losigoñ qatarlıq rayonlarnı Rusiye teveside qalduruş, bu yerlardiki az sandiki Xen millitiniñ ahalilirini bolsa İliniñ Çiñ sulalisiğa bérivetken qisimiğa köçürüvetiş şuniñdek yene İli vadisi bilen Böritalani tutaşturidiğan Telke davini ve İlini Qeşqeriye bilen tutaşturidiğan Muzart davinini Rusiyiniñ tevelikide qalduruşni otturiğa qoydı.

Türkistan général gubernatori Konstantin Kaufman yettisu herbiy gubernatori Gérasim Kolpakovskiyiñ bu teşebbusini qollap, mezkur teşebbusni Rusiye Herbiy İşlar ministiri D. A. Miliyutinga yollap berdi.

1879-yili 4-mart küni Péterburgda Herbiy İşlar Ministirliqiniñ Ministiri Miliyutinniñ riyasetçilikide mexsus Ğulja mesilisi boyıçe yığın çağırıldı. Yığinga Rusiye armiyisi baş qomandanlıq şitabiniñ başlıqı F.L. Géydén, Taşqı İşlar Ministirliqidin N.K. Girs, Ğerbiy Sibiriye général gubernatori N.G. Kaznakov, Dölet İşliri meslihetçisi A.G. Zhomin, herbiy ilmiy komitét başlıqı N.P. Obruçev, Rusiyiniñ Béyjiñğa evetken diplomatiye vekili E.K. Byusov, Taşqı İşlar Ministirlikiniñ Asiya başqarmisiniñ muavin başlıqı A.A. Mélnikov, Rusiye armiyisi baş şitabi Asiya başqarmisiniñ başlıqı A.N. Kuropatkin, baş şitabi ofitséri polkovnik A.V. Kaulbars qatnaştı⁴⁰. Yığın qatnaşquçiliri arisida A.N. Kuropatkin⁴¹Qeşqeriyede elçilik ve tekşürüş xizmiti

³⁶ Нарышкин А. К. Если домогательства наши будут удовлетворены, отдача Кульджи не будет бесплодной жертвой". Записка посланника России в Китае Е. К. Бюцова. 1878 г. // Исторический архив, № 4. 1999.

³⁷ Şu eserge qarañ.

³⁸ Е. К. Бюцова. Мнение посланника в Пекине действительного статского советника Бюцова по Кульджинскому вопросу. Ноябрь 1878 г. РГВИА. Ф. В. А. Д. 6913. Л. 61—66. Копия.

³⁹ GérasimAlékséyevičKolpakovskiy (1819-1896). Çar Rusiye armiyeye quruqluq qisimleriniñ général léytenantı. Rusiyeniñ Ottura Asiyani işğa iqlitkieñ çoñ généralliridin biri. U, 1852-yilidin başlap, Sibiriyedeki qoşunlarniñ komandirliriniñ biri süpitideYetti surayonini boysunduruş, jümlidin Almutini igilep, uyerde şeher yasaş, Issiq Kölboylirive Pişpékqatarlıqjaylarnı işğalqilişuruşliri ğaqomandanlıq qilğan. 1867-yili, Yettisu oblasti qurulğanda u, mezkur oblastniñ herbiy gubernatori bolğan. Kolpakovskiy Rusiye armiyesiniñ Qeşqeriye ve İlini igileş teşebbuskarlıridin biri bolup, u köp qétim İlini bésivélişni telep qilğan. Uniñ teşebbusliri Kaufmanniñ qollişiğa érişip kelgen bolup, 1871-yili, 6-ayda İli sultanlıqını yoqıtıp, İlini bésivéliş uruşığa qomandanlıq qilip, 6-ayniñ 22-küni Ğuljiğa kirgen. Elaxan sultan uniñğa teslim bolup, şeher açquçini tapşurğan idi. Kolpakovskiy Rusiye tarixida tunji qétim Uyğur diyariğa zor qoşun başlap kirip, İli vadisini Rusiye xeritisi içige kirgüzgen général idi. U, İlini Mençiñ sulalisiğa qayturup bérişke qarşı turğuçılardin bolsimu, emma u kéyin bu idiyige qoşulup, İliniñ hemmisini emes, uniñ ğerbiy qisimini igiliveliş pikirini otturiğa qoyğan. Uniñ pikiri asasiy jehettin qobul qilin’ğan. Kolpakovskiy İlidiki Uyğurlar ve Tuñğanlarniñ Yettisuğa köçüşini qollap, Uyğurlarniñ yerlişişige baştin axiri arilaşqan. Kolpakovskiy, qisqa vaqit Türkistan général gubernatori ve yaylaq rayonliriniñgénéral gubernatori, Yettisu Kazak armiyesiniñ baş qomandani bolğan idi. Rus généralıri içidiki birdin bir herbiy mektep püturmigen Kolpakovskiy Qazaq, Qırğız, Uyğur ve Ozbéklerni boysunduruş uruşlirida qoşqan töhpisi eñ zor hésablinidiğan işğalçı idi. U 1876-yili Qoqan xanlıqını üzül késil yoqıtış uruşığa qomandanlıq qıldı.

⁴⁰ Şu eser. 771-bet

élip barğan, A.V.Kaulbars⁴² bolsa Ili ve Qeşqeriyede elçilik xizmiti ve tekşürüş élip barğan bolup, ularniñ her ikkilisila Ili ve Qeşqeriyeniñ herbiy-siyasiy, ijtimaiy-iqtisadiy, millet ve herbiy-juğrapiyelik ehvali heqqide mol bilimge ige hem uçurğa ige erbablar idi. Yiğın qatnaşquçiliriniñ köpçiligi Rusiyeniñ Ilini saqlap qélişi, bolupmu muzart davinini saqlap qélişiniñ Rusiyeniñ herbiy istratégiyelik pilani, bolupmu dölet bixeterliki ve dölet herbiy-siyasiy menpeetliri üçün nahayiti muhimliqini körsetti.

Bes –munazirilerdin kéyin, axirida Rusiyeniñ Çiñ sulalisiğa qarita ilgiri yürgüzüp kelgen dostane siyasetini davamlaştuş, az miqdardiki çiqim bilen çégrilarni qoğdaş ve sodini tereqqi qılduruş dégen karar çiqirilip, Rusiye hökümitiniñ Çiñ hökümitige Ilini qayturup bérişide Çiñ hökümitige sekkiz türlük şart qoyuşi telep qilindi⁴³. Bu şartlar: 1)Rusiye hökümitiniñ Béyjiñdiki elçisi otturiğa qoyğan barliq bayanatlarni qanaetke ige qiliş, 2)Çiñ hökümiti bilen soda qaidilirini békitiş ve Gulja, Ulstay, Qobdo ve Ğerbiy Moñguliye hem Juñgariyeniñ başqa jaylirida Rusiye konsulxanilirini éçiş şuniñdek soda xadimliriniñ paaliyet qilişiğa yol qoyuş. 3) Rusiye sodigerliriniñ Ğerbiy Juñgo ve Yettişsheherde soda qilişiğa ve konsulxanilarni quruş hoquqiğa ait alahide bir kélişim tüzüş. 4)Iliniñ Çiñ terepke ötküzüp bérilgen, Rusiyeniñ Yettisu ve Semipalatinskiy oblastliri bilen çégriliniñ qismi bilen Yéñi çegra békitiş, Tékes deryasi vadisi ve Boroxuzir hem Muzart davini Rusiye teveside boluş, emma davan Juñgoluqlar üçünmu oçuq boluş. 5) Çöçek etrapidiki çégrilarni özgertiş, Qara Értiş deryasi vadisi Rusiye tevesige kiriş, 6)Qeşqeriye terep bilen bolğan çégralarni békitiş, Rusiye terep Erkeştamni saqlap qéliş, emma Juñgo terepke Yaqubbeg Qoqanliqlardin tartılğan zéminlarni bérivétiş. 7)Rusiyeniñ Ğuljini igileş üçün serp qilğan çiqimliri üçün tölem töleş ve Tuñganlar qozğiliñi jeryanida Rusiye sodigerliriniñ tartqan ziyalirini tölep bérish. 8)Juñgo qoşunliri peqet Ğuljini yuqiriqi şartlerniñ deslepki altisini orunliğandin kéyinla igileş şuniñdek yerlik xelqlerni toluq keçürüm qilidiğanliqini élan qiliş. >>dégenlerdin ibaret idi⁴⁴.

Yiğında yene yuqiriqi sekkiz şartniñ içidiki ikki şartni Çiñ sulalisi terepke yol qoyuş üçün işlitiş mesilisi békitilgen bolup, eger Çiñ sulalisi terep yuqiriqi sekkiz şartniñ altisige maqul kélip söhbetke qarşi çiqmisa 5- ve 7-şartlarda Çiñ sulalisi terepke yol qoyuş belgilendi.

⁴¹ Alékséy Nikolayéviç Kuropatkin (1848-1925). Kespriy herbiy ailide tuğulğan. Çar Rusiye quruqluq armiyeniñ gènerali. U, Çar Rusiyeniñ 1867-1868-yili, Semerqend qatarliq jaylarni igileş uruşığa qatnaşqan, 1871-1874-yilliri arisida Rusiye armiyesi baş şitabi akadémiyesini pütürğendin kéyin afriqiğa evetilgendin qaytip kelgendin kéyin, 1875-yili, baş şitabi teripidin Türkistan' herbiy rayoniğa evetilgen hemde 1876-yili, Çar Rusiyeniñ elçisi süpitide Qeşqeriyege evetilip, Yaqub beg bilen söhbette bolğan ve Qeşqeriyede tekşürüş élip bérıp matériyal toplığan. Kuropatkin 1877-1878-yili Rus-Türk uruşığa qatnaşqan. Uniñ << Qeşqeriye>> namliq esiri altun mukapatqa érişken. U 1900-yili, Rusiye herbiy işlar ministiri bolğan hemde 1904-1905-yili Rusiyeniñ Manjuriye qoşunliriniñ baş qomandani süpitide Yapon armiyesi bilen Manjuriyede uruşup meğlup bolğandin kéyin vezipisidin qaldurulğan. Kuropatkin Çar Rusiye hökümitiniñ Qeşqeriye ve Juñgariyeni işğal qiliş terepdari idi. u, 1916-yili, Taşkentiki Türkistan gèneral gubératoriliq vezipisini atqurğan, emma Sovét davrida Bolşeviklar bilen hemkarlaşmığanliqi üçün qiyinçılıqta turmuş keçürüp, yéza oqutquçisi bolup jan béqip, 1925-yili 77 yéşida vapat bolğan.

⁴² Aléksandır Vasiliyéviç Kaulbars (1844-1925). Çar Rusiye amiyesiniñ gènerali. Gérman qénidin kélip çiqqan Kaulbars 1870-1873-yilliri arisida Türkistan herbiy rayonida xizmet qiliş jeryanida Rusiyeniñ Ottura Asiyanı idare qiliş işliriğa qatnaşqan. U, 1870-yili Çar Rusiye armiyesi baş şitabi teripidin Ğuljiğa elçi süpitide evetilip, Elaxan sultan bilen söhbet ötküzgen. Emma, söhbet netije bermigen. Herbiy juğrapiyelik xerite sizis mahiri Kaulbars şu sepiride iliniñ herbiy ehvali, herbiy xeritisi qatarliqlarğa ait uçurlarni toplığan. Çar Rusiye armiyesi 1871-yili, 6-ayda Iliğa hujum qilğanda, Kaulbarsmu qatnişip, Çiñsixoza jéñide yaridar bolğan. Kaulbars 1872-yili, Qeşqerge evetilip, Yaqubbeg bilen körüşüp, Çar Rusiye bilen Qeşqeriye arisidiki soda kélişimini tüzgen hemde Qeşqeriye heqqide uçur toplığan. Kaulbars 1877-1878-yilidiki Rus-Türk uruşığa ve 1904-1905-yilidiki Rus-Yapon uruşığa qatnaşqan. Sovét hökümiti qurulğanda Fransiyege qéçip bérivélip, bolşeviklarğa qarşi küreş qilğan. U, 1925-yili, Parizhda ölge. U, yene bir mezzil Bolğariyeniñ herbiy minstrimu bolğan idi. Kaulbars Rusiyeniñ Ottura Asiya ve Uyğur éli boyıçe muhim herbiy axbaratçisi ve elçisi idi. U, Ili ve Qeşqeriye heqqide bir qançe eser ve doklatlarni yazğan hemde u Rusiye hökümitiniñ Ili ve Qeşqerini bésivéliş terepdari idi.

⁴³ A. Д. Воскресенский . şu eser. 772-bet.

⁴⁴ AVPR. SPb. D.189. L. 17b-20a (Rusiye Taşqi Siyaset Arxipi). Sankit-Pétérburg. L.17b-20a.

Rusiye terep Çiñ sulalisi elçisi Çuñ Xu bilen söhbetni Rusiyeniñ Bèyjiñda turuşluq diplomatiye vekili Buyosov, dölet işliri mexpiy meslihetçisi A. G. Zhomin élip bardı. Ularğa taşqı işlar ministiri N.K. Gris yétekçilik qıldı. Söhbət jeryanida 4-mart küni békitilgen şartlar Çuñ Xu teripidin asasiy jehettin qobul qilindi. Gris bu heqte 30-iyun küni Çar padişah Aléksandır II ge melumat yollap, Çiñ elçisiniñ Rusiye terepniñ cégra özgertiş, soda ve Rusiye puqraliriniñ tartqan ziyaliriniñ töleşke ait teleplirige asasiy jehettin qarşılıq qılmaq maqul bolğanlıqını bildürdi⁴⁵.

Biraq, söhbət jeryanida Çiñ terepniñ Rusiyege töleydiğan töliminiñ miqdari mesilide birdinla talaş-tartış çıqip, bu mesile murekkepleşti. Buniñğa sebev bolğan amil Yettisu herbiy gubérnatori Kolpakovskiy İliniñ ğerbiy qisiminiñ hetta Ğulja şehirigice bolğan zor qisimini Rusiye teveside qalduruş teklipini otturiğa qoyğan idi. Türkistan général gubérnatori Kaufman bu idiyeni qollimisimu, emma Çiñ sulalisi töleydiğan tölemniñ miqdarını östürüp, 60 milyon rubli tölem éliş pikrini otturiğa çıkarğan idi. Kaufmanniñ bu idiyesi Taşqı İşlar ministiri Gris qatarlıqlarınıñ qarşılıqığa duç kelgen bolup, Gris 30-iyun küni Çar padişah Aléksandır II ge yazğan doklatida bu mesilini tilğa élip, Rusiye Herbiy İşlar Ministirlikini İlini işğal qılıp turğan toqquz yıl jeryanida 3 milyon rubli serip qilğanlıqını körsitip, Rusiye Taşqı İşlar Ministirlikiniñ <<Juñgo bilen İli mesilisini dostluq kélişimi asasında hel qiliş>>niñ Rusiyeniñ soda-iqtisadiy ve siyasiy menpeetlirige uyğun ikenlikini tekitlidi⁴⁶.

1879-yılı 9-iyul küni ötküzülgen mexsus İli mesilisige ait her qaysı ministirliklerniñ baş qoşqan yene bir qétimlik yığınıda Türkistan général gubérnatori Konstantin Kaufman cégrilarnı özgertip, İliniñ bir qisimini igiligenniñ orniğa Çiñ sulalisi tereptin 60 milyon rubli iqtisadiy tölem élip, bu pulni Ottura Asiya tömür yolını yasaşqa işlitiş teklipini berdi⁴⁷. Eslide İlini qayturup bermeslik pikride bolğan, emma kéyin İlini qayturup bergendimu peqet uniñ bir qisimini qayturup bérip, Tékes deryası vadisi ve Muzart davinini Rusiye teveside qalduruş pikrige qoşulğan Kaufmanniñ Pétérburğdiki ikkinçi qétimlik yığında eslidiki meydanını biraqla özgertip, İlini pütünley qayturup bériş bedilige Çiñ impériyesini zor iqtisadiy tölem tölitiştin ibaret yéni idiyisini otturiğa çiqirişi derhal qarşılıqqa duç keldi.

Bu yığınca qatnaşqan Rusiye maliye ministiri Gréyt Kaufmanniñ İlini 60 milyon rubliğa almaşturuş pikrige qarşı çıqip, mundaq heddidin ziyade çiqim telep qilişniñ Rusiyeniñ Juñgoluqlarınıñ neziridila emes hetta Yavropalıqlarınıñ neziridimu yüzini çüşiridiğanlıqını, egerde mundaq zor çiqim telep qilinganda Rusiye bilen Juñgo arisidiki söhbət ve munasivetlerniñ üzülüşini keltürüp çiqiridiğanlıqını otturiğa qoydı⁴⁸.

Général Kaufmanniñ teklirliri birdek ret qilingan bolup, bu pikrige Qeşqereyini mexsus tekşürüp, u yerdiki veziyettin yaxşı xeverdar bolğan Alékséy Kuropatkin qarşı turmiğan idi.. Axirida yığın ehli muzakire qılıp, Çiñ sulalisi tereptin 5 milyon rubli çiqim tölitişni qarar qıldı. Yığında yene İli qayturulğanda u yerdin Rusiye tevesige köçidiğan ahalilerni orunlaşturuş mesilisi muhakime qilinip, neççe on miñliğan köçidiğan ahalilarnı orunlaşturuş üçün çoqum melum nisbette zémin kéreklikli, şuniñ üçün İliniñ 10 din 3 qisim zémini yenila Rusiye teveside qaldurup, bu jaylarğa Rusiye tevelikini qobul qilğan ahalilarnı orunlaşturuş lazimliqi qarar qilindi⁴⁹.

<<Livadiye Şertnamisi>>niñ Yéni Boran –Çapquni

Padişah Aléksandır II Taşqı İşlar ministiri Grisiñ melumatidin xever tapqandin kéyin, Çiñ sulalisi terepke heddidin ziyade zor iqtisadiy tölem tölitişke qoşulmay, ikki terep söhbitiniñ

⁴⁵ А. Д. Воскресенский . şu eser. 773-774-betler.

⁴⁶ А. Д. Воскресенскийşueser. 774-bet.

⁴⁷ РГВИА. Ф. ВУА. Д. 1351.Т. 1. Л. 1-1 об.

⁴⁸ РГВИА. Ф. ВУА. Д. 1351. Т. 1. Л. 1 об-2.

⁴⁹ Моисеев В.А. Россия и Китай в Центральной Азии ... С.179.

oñuşluq boluşıǵa kapaletlik qılış, Çiñ elçisiniñ qiyin ehvalda qélip söhbetni üzüp qoyuşıdın saqlınış üçün bezi şertlerdin vaz kéçiş heqqide yolyoruq bergen. Elvette, mezkur vaz kéçidiǵan şertlerniñ içide tölem sommisiniñ miqdarımu bar bolup, Kaufmanniñ 60 milyon rubli tölem éliş teklipiniñ başqa yiǵın qatnaşquçılırı teripidin ret qılınışıda Aléksandır II niñ yolyoruqı muhim rol oynıǵan bolsa kérek. Axiri, 1879-yılı 20-séntebir küni Rusiye tereptin Taşqı İşlar ministiri N.K. Gris ve Rusiyeniñ Bényjiñda turuşluq diplomatiye vekili E. K. Byusov bilen Çiñ sulalisi elçisi Çuñ Xu Qirimdiki Livadiye sariyida söhbet ötküzüp, ikki terep arisida kélişimge qol qoydı⁵⁰.

Kélişim boyıçe Rusiye 1871-yılı işǵal qılǵan hemme jaydin çıqip ketmeydiǵan, ğerbiy Ili vadisi ve Tékes deryasi vadisi Rusiye impériyesi tevesige kiridiǵan boldı⁵¹. Bu, tarixta <<Livadiye şertnamisi >> dep ataldı. Sevebi, ikki dölet söhbiti Péterburgda élip bérilip, eñ axirida Qirimdiki Çar Padişah Aléksandır II niñ Livadiye sariyida axırlaşqan idi. Şuña şertnamige Livadiye sariyiniñ nami bérildi. <<Livadiye şertnamisi>> 18 madda ve ikki qoşumçe höjjetin terkip tapqan bolup, asasen déǵudek soda mesilisige qaritilip, Rusiyiniñ menpeetliri kapaletke ige qilindi. <<Livadiye şertnamisi>>niñ esaslıq mezmuni şulardın ibaretki: Rusiye hökümiti Ili rayonida Çiñ hakimiyitiniñ eslige kélişige qoşulıdu. Biraq, rayonniñ ğerbiy qismidiki Tékes deryasi vadisi Muzart davini bilen birlikte 1871-yılı Ruslar teripidin işǵal qılınǵan 130 miñ 236 kvadrat mil zéminniñ 39 miñ 7 kvadrat mil qisimi Rusiyige ötidu. Çiñ hökümiti rayonniñ barlıq ahalisiniñ şexsiy ve baylıq bixeterlikige kapaletlik qilidu. Ularǵa öz jaylırını erkin tallaş hoquqı ve Rusiyige köçüşni xalıǵanlar üçün bir yilliq möhlet bérıdu. Çiñ hökümiti Rusiyige rayonni başquruş çıqımlırı üçün 5 milyon rubli tölem töleydu. Rusiye bilen Çiñ impériyesi arisidiki cégra Qorǵas deryasi ve Aqburtaş téǵı arqılıq ayrılıdu. Tékes deryasi vadisi ve Muzart davini Rusiye teveside qalidu⁵².

Kélişimde yene Qara Értiş deryasi vadisidiki cégrada ve Qeşqeriye bilen Qoqan xanlıǵı, yeni kéyinki Perǵane oblasti arisidiki cégralarda özǵiriş bolıdıǵanlıǵı, Rusiye hökümiti Çulja, Çöçek, Qaraşehar, Urgu, Jyayügen (Sujo) Qobdo, Ulstay, Qumul, Turpan, Ürumçi ve Guçuñda konsul turǵuzuş hoquqıǵa érişidiǵanlıǵı, Rusiye sodigerliriniñ Teñri taǵlırınıñ jenub ve şimalida baj tölimey soda qılış ve baj tölimey, öz mehsulatlırını bu jaylardın içkiri Juñgoǵa toşuş, bu jaylarda soda dukanlırı ve iskilatlırını quruş qatarlıq hoquqlarǵa érişidiǵanlıǵı belgilendi⁵³.

Kélişimde yene Rusiyiniñ Ilini ötküzüp bérişi üçün mexsus Zo Zoñtañ ve Konstantin Kaufman teripidin testiqlanǵan mexsus Ilini ötküzüp bərişke ait kélişim teyyarlaydıǵan bir komissiye quruş, bu kélişim testiqlinip, ikki ay ötkendin kéyin Ili Çiñ impériyisiniñ qoliǵa ötüşi belgilendi.

İkki İmpériye Arisidiki Uruş Krizisi

Biraq, <<Livadiye şertnamisi>> Çiñ sulalisi hökümitide qattiq qarşılıqqa duç keldi. Bolupmu, Zo Zoñtañ, Ili générali Jin Şün, Tarbaǵatay ambili Şi Lün qatarlıq kişilerniñ qattiq qarşılıq körsitip, Rusiyiniñ bu şertname arqılıq Juñgoniñ zor bir miqdardiki zémimini tartıvalǵanlıǵını şikayet qıldı. Şertnamidiki Tékes deryasi vadisiniñ ve Teñri taǵlırınıñ jenubi bilen şimalını tutaşturıdıǵan Muzart ötkiliniñ Rusiye teripidin késip élinişi Zo Zoñtañ başlıq Çiñ sulalisiñ herbiy erbabliriniñ qattiq eyiblişige duç keldi. Çünki, bu kişiler mezkur ötkelniñ herbiy istratégiyilik rolını yaxşı çüşinetti. Zo Zoñtañ eger Qorǵas ve Iliniñ ğerbiy jenubidiki Tékes deryasi vadisi ve Muzart qoldın ketse Iliniñ töt tereptin Ruslarniñ qorşavida qalidiǵanlıǵı, bunıñ nahayiti paydisiz ikenlikini şerhilep, Çuñ Xu imzalıǵan şertnamini hergiz étirap qılmaslıq, Ili mesiliside

⁵⁰ Моисеев В.А. . С.179.

⁵¹ S.M. Paine. Imperial Rivals: China, Russia, and Their Disputed Frontier. P.134.

⁵² Текст Ливадийского договора см.: Воскресенский А.Д. Дипломатическая история русско-китайского Санкт-Петербургского договора 1881 года. М., 1995. С. 280-291.

⁵³ Şu eser. 280-291-betlerge qarañ.

Rusiye bilen qayta söhbet ötküzüş, eger mumkin bolmisa, herbiy küç bilen İlini qayturivélişni telep qildi⁵⁴.

Çiñ sulalisi xanişi buniñdin qattiq ğezeplinip, şertnamini testiqlaş u yaqta tursun, Çuñ Xuni qayturup kélip, derhal uni türmige taşlap ölüm höküm qildi ve ikki dölet diplomatiye munasivetliri buzuldi⁵⁵. Ene şu qattiq eyibleş ve naraziliqlardin kéyin, Çiñ sulalisi hökümüti 1880-yili 2-ayniñ 19-küni <<Livadiye Şertnamisi>>ni étirap qilmaydığanlıqini resmij jakarlidi şuniñdek Çuñ Xuğa vetensatquçluq jinayiti arttı.

Çuñ Xuniñ Rusiye bilen bolğan söhbette meğlup boluşidiki esasliq sebev uniñ İlini öz içige alğan rayonniñ juğrapiyelik ehvali, herbiy istratégiyilik ehmiyitini çüşenmigenlikidin idi. U, héçqaçan Çiñ sulalisiniñ mezkur yéñi çégrasiğa bérıp baqmığan hem seperge çıqış aldida Zo Zoñtañ ve yaki Jin Şün bilenmu körüşüp, uniñ pikir-tekliplirini añlimığan idi.

Çiñ menbeliride qeyt qilinişçe, hetta uniñğa Rusiye çégrisiğa quruqluq yoli bilen Şinjañ arqiliq bérıp, rayonniñ ehvalidin aldın xever tépiş teklipi bérilgen bolsimu⁵⁶, emma u undaq qilmastin déñiz yoli bilen Sankit-Pétérburgqa barğan idi. hetta Çuñ Xu İlini qayturuvéliş işiğa teyinlengende Çiñ ordisiniñ danışmen-ölümalar kamaletxanisiniñ mudderisi Jañ Péylün melumat yollap, uni eyiblep: << u déñizde bir qançe qétim qatniğan bolsimu, çégradiki qorullarniñ (çégra qaravulxaniliriniñ) emeliy ehvalini öz közi bilen körmigen, uniñda qomandan –serdarlerdek birer pilanmu yoq, kallisi şunçilik quruqki, beeyni ala qalğan quruq yergila oxşaydu.>>⁵⁷ dep yézıp, uniñ İli mesiliside Rusiye bilen sözlişiş vezipisiniñ höddisidin çıqalmaydığanlıqini agahlandurğan idi.

Buniñ bilen Çiñ sulalisiniñ uruş terepdarliri küçiyişke başlığan bolsimu, amma Li Xoñjañ yenila ulardin özlirini tutivélişni telep qilip, Çiñ impériyesi bilen Rusiye arisida on miñ çaqirimdin artuq çégra liniyesi barliqı, bundaq jiddiylik peyda qilişniñ paydisiz ikenlikini tekitlidi⁵⁸. Li Xoñjañ << Livadiye şertnamisi>ni inkar qilişqa qarita, Çuñ Xuniñ toluq hoquqluq elçi salayiti bilen Rusiyege bérıp, şertnamige imza qoyğanlıqı, << şuña şertname küçke ige bolup testiqliniş kérék, navada yénivalsaq, özimizge hörmetsizlik qilğanlıq bolidu. Elvette vedimizge xiyanet qilğanlıqtur. Méniñ endişem şuki, Juñgo bilen Rusiye uruşup qalsa, Yaponlar buniñdin paydilanmay qalmaydu. Engliye, Gérmaniye qatarliq döletlermu köñlide birer aç közlük pilanini kötürüp çıqışqa urunidu, şuña yenila ahanetke çıdap şertnamini testiqlişimiz kérék>> dégen⁵⁹.

Rusiye bilen Çiñ hökümetiniñ İli mesilisini hel qiliş üçün söhbetke kirishişi munasiviti bilen ariliqta tiniçlinip qalğan uruşperesler guruhiğa mensup Zo Zoñtañ qatarliqlar qaytidin Rusiye bilen uruş qiliş arqiliq İlini qayturup kéliş şoarlırini tovlaşqa başlap, Rusiyini zomigerlik bilen eyiblep, İlini herbiy küç bilen tartivéliş teyyarlıqığa kirişti. 1879-yiliniñ axiridin başlap 1880-yiliniñ bėşida qaytidin uruş hidliri puraşqa başlıdi.

1880-yili 3-ayniñ 1-küni, Çiñ sulalisi Guañ Şü xani Zo Zoñtañğa ğerb mudabiesini hazirlaş ve pilan tüzüş hoquqı berdi. Şu küni yene Lyu Jintañ herbiy işlar yardımçı nazaretçi amballiq vezipisige teyinlinip, Zo Zoñtañ başçiliqidiki, Lyu Jintañniñ bivasite qomandanlıqidiki herbiy qomandanlıq sistémisi berpa qilindi⁶⁰. Zo Zoñtañ öziğe bérilgen ene şu salahiyet boyıçe İliğa

⁵⁴ Çen Veixin . Toñ, Guañ Nianjian Zhoñ E Yili Bianjie Şetan Tao yili ZhoñE Diñdiñzhi Tiaoyue ji Jietulie . Guoli GugoñBovugyuan tuşu venxiançu . Taibei. 267 ye. <http://www.npm.gov.tw/hotnews/9711seminar/paper/dissertation/335000000e-i6z-460.pdf>.

⁵⁵ Señ Menu. Şu eser.383-384-betler.

⁵⁶ Çen Veixin . Toñ, Guañ Nianjian Zhoñ E Yili Bianjie Şetan Tao yili ZhoñE Diñdiñzhi Tiaoyue ji Jietulie . Guoli GugoñBovugyuan tuşu venxiançu . Taibei. 267 ye.

⁵⁷ Juñgo Omumiy Tarixi. 11-tom. 650- bet.

⁵⁸ Señ Menu. Şu eser.384-bet.

⁵⁹ Juñgo Omumiy Tarixi. 11-tom, 652-bet.

⁶⁰Lyu Zişav. Uyğur Tarixi.594-bet.

hujum qiliş ve Rusiye tevesidiki Yettisuğımu kirişniñ konkrét pilanlarını tüzgen bolup, Séñ Ménvuniñ yézişçe, u üç yöniliş boyıçe hujum qiliş pilanı tüzgen. Birinçi yöniliş, yeni şerqiy yöniliş qoşun Jin Şünniñ qomandanlıqida Jiñ etrapığa orunlişip, Jiñ tereptin Iliğa hujum qozğaş. Jin Şünniñ qomandanlıqida bolidiğan qoşunlarınñ adem sani texminen 30 miñ etrapida boluşi belgilendi⁶¹. Jin Şün Şixoda öziniñ aldinçi sep qomandanlıq şıtabını qurdi.

Ottura yöniliş. Bu yöliniş Jañ Yavniñ başçılıqida Aqsudin Muzdavan arqılıq Iliğa hujum qilip ötüş, buniñda Jañ Yavniñ bivasite qomandanlıqida 5miñ atlıq ve piyade eskerdin başqa yene Xunen qoşunidin 1500 adem, Turğautlarınñ atlıq eskerleridin bir qançe yüz adem, bulardin başqa yene 1000 etrapida yademeçi esker işqa séliš belgilendi⁶². Ottura yöniliştiki bu qoşunlarınñ adem sani texminen 8 miñğa yéqin bolup, ular Muzdavandin ötüp, aldi bilen Tékes deryasi vadisini igilep, Rusiye qoşunlarınıñ Tékes deryasi terep arqılıq Guljiniñ jenup teripidin evetidiğan yademlerini üzüvėtiş idi.

Ğerbiy yöniliş Lyu Jintañniñ qomandanlıqida Uçturpan arqılıq Bedel éğizi bilen Issiq köl boyığa ötüp, u yerdin aylinip, Iliğa hujum qiliş idi. Ğerbiy yönilişke 10 miñ etrapida atlıq ve piyade esker işqa séliš belgilendi⁶³. Bivasite Lyu Jintañ qomandanlıqdiki bu qoşun Teñri téğiniñ jenubidiki yöniliştiki asasiy küç idi⁶⁴. Uçturpan yönilişidiki mezkur herbiy heriket pilanı intayın muhim bolup, uniniñ vezipisi bivasite Rusiye kontrolluqidiki Issiq Köl boylarını öz içige alğan jaylarğa hujum qilip, Rusiye armiyisi bilen Rusiye térritoriyisiniñ özide jeñ qilmaççı bolğan idi. Général Kaufmanniñ Çin qoşunlarınıñ Rusiye tevesige hujum qilip kirmekçi bolğanlıqı heqqidiki perezleri del ene şu idi. Lyu Jintañ qomandanlıqdiki bu qoşun Issiq köl vadisi arqılıq Issiq kölniñ jenubiy terepliri bilen Narin deryasi vadisi, Issiq kölniñ jenubi ve şimali qırğaqlırı arqılıq Toqmaq ve Pişpek qatarlıq jayları igilep, Pişpek⁶⁵ ve Toqmaq etrapığa orunlaşturulğan Bey Yañxu başçılıqdiki texminen 3-4 miñ etrapidiki Tuñgan ahalilirini yoqıtıp, Bey Yañxuni tutuş, uniñdin kéyin davamlıq şimalğa yürüş qilip, Narinqol ve VERNÉY etrapı arqılıq Ketmen téği hem Qorğas deryasidin ötüp, Iliğa kirişni meqset qilğan bolsa kérek.

Rusiyiniñ Qırğız yerlirige kiridiğan bu qoşunniñ vezipisi yene Yettisudiki Rusiye qoşunliri bilen Perğane vadisi, Taşkent qatarlıq jaylardiki Rusiye qoşunlarınıñ alaqsini üzüp taşlıvėtiş idi. Zo Zoñtañ bu pilanları işqa aşuruş üçün Lenjudin Qumulğa keldi⁶⁶.

Zo Zoñtañ 1880-yılı 6-ayniñ 15-küni öziniñ Sujudiki bergahini Qumulğa yötkep kelgen idi. Şuniñdek u öziniñ jeset sanduqınımu teyyarlap birge élip çiqıp, Rusiyeliklerge öziniñ ölsimu, uruş qiliş niyitidin yanmay, Ilini uruş arqılıq qayturuvéliş iradisini jakarlidi.

Zo Zoñtañniñ mezkur üç yöniliş pilanı boyıçe peqet Ilinila emes, Rusiye kontrolluqidiki Narin ve Yettisu rayoni qatarlıq jaylarınımu igileydiğanlıqını jakarlap, Erkeştam çégra nuqtılırığa ve Teñri téğiniñ şerqidin ğerbiy qisimiğa, yeni Issiq köl boyığa ötidigan Bedel ötkili yénidiki Uçturpan etrapığa qoşun yötkep heyve qiliş netijide Çar Rusiye bilen Çin arisidiki Ili krizisi téximu éğirlişip, ikki impériye otturisida keñ kölemlik uruş partlaş xevpi tuğuldi. Çar Rusiyini jiddiyleştürgen nuqta Zo Zoñtañniñ bivasite Yettisu qatarlıq jaylarğımu hujum qilmaççı bolğınidin ibarettur. Çünki, eger Çin qoşunliri çégrilardin basturup kirkende Rusiye armiyisi Ili, Yettisu hem Narin qatarlıq jayları öz içige alğan bir qançe septe, yeni, Iliğa şerq ve jenubtin qilinidiğan hujumğa şuniñdek yene Teñri tağlıriniñ jenubi arqılıq Rusiye térritoriyiliriniñ özige bivasite qilinidiğan hujumlarğa duç kélip, kem dégende 3-4 septe oxşaş vaqıtta jeñ qilişi kérek idi.

⁶¹ Señ Menvu. Zhoñguo Jiñyiñ Xiyuşi. 384-bet.

⁶² Señ Menvu. Şu eser. 384-bet.

⁶³ Şu eser 384-bet.

⁶⁴ Lyu Zişav. Uyğur tarixi. 2003-yılı, 2-qisim. 1-kitab. 595-bet.

⁶⁵ Pişpek, Hazırqı Qırğızistan jumhuriyitiniñ paytexti Bişkekniñ eyni vaqıttiki atılışı.

⁶⁶ Señ Menvu. Zhoñguo Jiñyiñ Xiyu Şi. 384-bet.

Çar Rusiye hökümetimu İli mesilisinde Çiñ impériyisi bilen Çar Rusiye arisida çoqum uruş partlaydığanlığını mölçerlep, uruş teyyarlığı qılışqa kırıştı. Rusiye herbîy dairiliri Çiñ sulalisi qoşunliriniñ éniq hujum başlaş vaqtını bilişke tirişqan bolup, bezi Rusiye herbîy ministirliki Rusiye armiyesi bilen Çiñ arisidiki uruşniñ birla vaqıtta Manjuriye ve Şiñjañdin ibaret ikki septe yüz béridiğanlığı, Çiñ impériyisiniñ Rusiye qoşunliriğa qarşı 1880-yiliniñ qış mezgilide, yeni 1880-yiliniñ noyabir ya da dékabir aylirida hujum qozğışi mumkinlikini perez qilğan bolsimu, biraq Türkistan général gubernatori Kaufman qış mezgiliniñ uruş qılış üçün qolaysız ikenliki, çünki tağ-davanlarnıñ qar-muz bilen qaplanganlıqı üçün Çiñ qoşunliriniñ qış mezgilide hujum qozğımaydığanlığı, uruşniñ belki 1881-yiliniñ bahar aylirida başlınişi mumkinlikini perez qıldı⁶⁷. Kaufman yine Çiñ sulalisi qoşunliriniñ adem sani köp, qoral-yaraqliriniñ yaxşı hem eskerliriniñ yaxşı meşiq qildurulğanlığı, uniñ üstige Çiñ sulalisiniñ nopusi köp çoñ dölet ikenlikidek amillarni misal qilip körsitip, belki Çar Rusiye bilen Çiñ sulalisi arisidiki uruşniñ uzunğa sozuluşi mumkinlikini jezimleştürdi. U, öziniñ bu pikirini 1880-yili 21-april küni Herbîy İşlar ministiri D.Miliyutinge yazğan xétide éniq ipadiligen bolup u mundaq dep yazğan: Men nahayiti jiddiy qarimay turalmaymen. Juñgoluqlarnıñ boşaşmas sebriçanlıqı, ularniñ biz igiligen yerlerge sélišturğanda ige bolğan maddi menbeliriniñ köplüki, téxi yéqindila ularniñ Yaqubbeg ve Tuñganlar bilen bolğan küreşte érişken muveppiyetlirige bağlıq uruşxumarlıqı, ularniñ qoşunliriniñ yaxşı teşkillinişi hem yaxşı qorallinişi, axirida bu xelqniñ köp milyonluq ikenliki ve baylıqliri Juñgoluqlarni hazirqi vaqıtta nahayiti küçlük ve xeterlik duşmence aylandurmaqta. Juñgo bilen bolıdığan uruş belki nahayiti köp yıllarğa sozuluşi mumkin, eger ğelibe bizge mensup boldi déyilgendimu, biz ularğa derhalla ularniñ Qeşqeriye ve Juñğariyediki hakimiyitini yiqitiş mumkin bolğan zerbilerni bériş halitide emes.>>⁶⁸. Kaufman Çiñliqlarnıñ yuqiriqi alahidliklirini körsitiş bilen birge eger Çiñ bilen uruş qılış qarar qilinsa, uruş vaqtını arqığa sozmay téz başlaşni telep qilip,<< her qandaq astiliş ularğa özliriniñ maddi menbelirini köpeytiveliş ve bizlerniñ hazir bizniñ şerqy rayonlirimizda ige bolğan maddi menbelirimizge tayinip, muveppeqiyet qaziniş pirsitimizni azaytvetidu>⁶⁹ dep yazıdu.

Kaufman Rusiye Herbîy İşlar ministiridin bir piyadiler diviziyesi ve zembirekler bilen qorallanğan ikki atlıq polkni Türkistan rayoniğa yökkep orunlaşturuşni telep qilidu. Kaufman yine bir tereptin Yettisu herbîy gubernatori général létinant Kolpakovskiyğa buyruq bérip, Çöçek çegra rayonliriğa qoşun orunlaşturuş ve İli vadisidiki qisimliriniñ uruş teyyarlıqını küçeytişni telep qıldı..

Çar Rusiye hökümeti yine Yıraq şerqtiki eskiriy küçinimu aşurğandin sirt yine Baltıq déniş pilotiniñ uruş paraxot etritini yıraq şerqçe yökidi. Rusiye terep Dagu éğizini qamal qilip, tarmaq etretlirini Şenxeygüen qovudin quruqluqqa çiqirip, udul Béyjiñğa qarap ilgirileydiğanlığı toğrisida jar saldı⁷⁰.

Omumen, 1880-1881-yilliri arisida Çar Rusiye bilen Çiñ impériyisi arisida haman uruş başlıniş köz bilen kirpik arisidila qalğan idi. << Bir mehel uruş tumanliri qaplap, heş-peş déğüçe çoñ özğiriş kélip çiqidiğan halet peyda boldi, Çiñ ordisi uruşqa hazirliq qilip, söhbetni qolğa keltürüş üçün bir neççe növet mexpiy yarlıq çüşürdi>>⁷¹. Çar Rusiye dairiliri, bolupmu çar Rusiye herbîy dairiliri Çiñ impériyisi bilen bolıdığan uruşniñ nahayiti müşkül ve uzunğa sozulidığan şiddetlik uruş boluşı mumkinlikini perez qilip, Çiñ impériyisi qoşunlirini meğlup qılışniñ türlüq istratégiyilik pilanliri ve tedbirlerini tüzüşke kırışken idi.

⁶⁷ РГВИА. Ф. 1396. Оп. 2. Д. 117. Л. 132-132 об.

⁶⁸ РГВИА. Ф. 1396. Оп. 2. Д. 117. Л. 132-132 об. . Л. 102-103.

⁶⁹ Şu arxip höjjitige qarañ.

⁷⁰ Juñgo omumiy tarixi. 11-tom 653-bet.

⁷¹ Şu kitab. 653-bet.

Rusiye bilen Çin impériyisiniñ Qeşqeriye ve juñğariydiki herbiy küç sélišturmisidin qariğanda, Çin sulalisiniñ qoşunliriniñ adem sani Rusiyiniñ yettisu ve İlidiki qoşunliridin neççe hesse köp bolup, Zo Zoñtañniñ Yaqubbegni jazalaş üçün işqa salğan qoşunniñ adem sani texminen 60-80 miñ etrapida bolğan bolsa, u Ürümçi etrapığa kelgende bu jaylardiki tağlıq rayonlarğa kirivalğan Xenzu puqraliriniñ << mintüen >> liriniñ öziğe qoşuvélip esker sanini téximu aşurğan idi. Eyni vaqıtta Zo Zoñtañni ğerbke yürüş qilğan qoşuniniñ 150 neççe bataliyon etrapida ikenliki qeyt qilinidu. Uniñ üstige uniñ Yaqubbegke jaza yürüş qiliş üçün toplığan aşıqliriniñ miqdari, işletken harva, at-ulağliriniñ sanidin qariğandimu, uniñ Uyğur diyariğa kirgen qoşuniniñ adem sani ğayet zor idi. Melum boluşıçe, u qoşunini ve herbiy eşyalirini yötkeş üçün 5000 din artuq harva, 5500 işek, 29 miñ töge işletken bolup, toplığan aşıqlı 40 milyon jiñdin aşqan⁷². Rus sodigiri Kaminévskiyniñ Zo Zoñtañ qoşunı üçün Guçiñğa evetip bergen aşıqliriniñ miqdari 4 milyon jiñdin aşqan. Bu ehvallardin qariğanda Zo Zoñtañniñ Uyğur diyariğa kirgen armiyesiniñ adem sani heçiqeten köp bolup, bu qoşun taki 1884-yili ölke tüzümi tesis qilinmiğıçe qisqartılmiğan idi. 1884-yilidin kéyinla Lyu Jintan bir qisim yeşil tuğluq qoşun eskerlirini qisqartıp déhqançılıqqa salğan idi. Zo Zoñtañ Rusiye terepke öz qoşunliriniñ hazir 70 miñdin artuq ikenliki, hetta uni 200 miñğa yetküzüp İligıla emes, belki ottura Asiyağimu hujum qilidiğanlıqini debdebe qilip, Rusiyeliklerni qorqutmaqçı boldi.

Zo Zoñtañniñ bu vaqıtta Teñri tağliriniñ jenubiy ve şimalığa toplığan qoşuniniñ omumiy sani heçqide birlikke kelgen sani melum emes. Eyni vaqıtta Zo Zoñtañ qoşunliriniñ éniq sani Rusiye bixeterlik dairilirini eñ qiziqturğan nuqta idi. Rus tarixçisi Sosnovskiyniñ qarişıçe, bu çağda Zo Zoñtañ armiyesiniñ sani texminen 40-50 miñ etrapida boluşı mumkin idi⁷³. Meyli qandaq bolışidin qetiyezer Zo Zoñtañniñ toplığan esker sani Rusiyeniñ Ottura Asiyadiki esker sanidin neççe hesse köp idi.

130

Bu vaqıtta Rusiyiniñ Yettisu ve İlidiki herbiy qoşunliriniñ sani 12 miñ etrapida idi. Yeni 7664 ademdin terkip tapqan piyadiler qisimi, 3689 ademdin terkip tapqan atlıq eskerler bolup, ularda jemiy 46 zembirek, 4 dane qisqa sitvulluq éğir top ve 8 dane rakéta atquçı bar idi⁷⁴. Eger Rusiye qoşunliriniñ Sir derya vadisi, Afğanistan cégrasi hem Kaspiy etrapidiki qoşunlirini hésablığanda bu san köpeysimu, yenila unçivala köp dep qaraşqa bolmaytti, yeni Zo Zoñtañniñ Teñri tağliriniñ jenub ve şimalığa orunlaşturğan qoşunliridin neççe hesse az hésablinatti.

Bu vaqıtta Zo Zoñtañ qoşunliriniñ qorallirimu xéli yaxşı bolup, ularda köp sanda engliyide işlengen her xil miltıqlar ve zembirekler bar idi. Şuniñ bilen bir vaqıtta yene Yaqubbegniñ Engliye ve Osmanlı impériyisidin alğan her xil miltıqliri ve zembireklirimu köplep Zo Zoñtañ qoşunliriniñ qoliğa çüşken bolup, Zo Zoñtañ bu qorallar bilen yene melum sandiki ademlirini qorallanduralaytti.

Türkistan général gubérnatori Kaufman Yettisu ve Ğuljidiki Rusiye qoşunliriniñ muntizimliq, qoral-yaraq ve herbiy sapa jehettin Çin qoşunliridin üstün tursimu, emma adem sani jehette Çin sulalisi armiyisidin zor derijide az ikenliki, uniñ üstige Çin sulalisi généraliriniñ uruşta hergizimu öz ademliriniñ jéni bilen hésablaşmaydığanlıqı qatarlıq ehvallarğa nezerge élip, Rusiye bilen Çin armiyisi arisida boluşı mumkin bolğan uruşniñ kölüminiñ çoñ ve qattiq bolidiğanlıqini perez qildi. Buniñ üçün esker sanini tézdin aşurmay bolmaytti. Kaufman impéror Aléksandır II din bir diviziye piyade esker ve zembirekler bilen qorallanğan ikki atlıq eskerler polkini köpeytıp bérişni telep qildi.

⁷² Zuo Zoñtañ Şoufu Xinjiañ. http://blog.sina.com.cn/s/blog_6e5ff0ed010162my.html.

⁷³ Сосновский Ю.А. Экспедиция в Китай 1874-75 гг. Т. 1. М., 1883. С. 703.

⁷⁴ Эрик АУБАКИРОВ. Кто к нам с мечом придет – от камчи и погибнет, 2 3 9 (1 7 8 3 9) от 28.12.2013, Ленинская Смена.

Çiñ sulalisiniñ <<Livadiye Şertnamisi>>ni inkar qiliş mumkinlikini belki Ruslar başta tesevvur qilmiğan bolsa kérek?! Çiñ hökümitiniñ bu şertnamini bikar qilğanlıqla emes, Zo Zoñtañniñ uruş arqılıq İlini tartiveliş üçün teyyarlıq qilivatqanlığığa ait türlüq jiddiy uçurlar Rus razvétka xadimliri arqılıq Taşkentteki Türkistan gubernatorluqi, Yettisu oblasti ve başqa orunlarğa arqimu-arqidin yetküzülüşke başlığan bolup, bu uçurlar arisida Zo Zoñtañniñ 20 miñ kişilik pütünley Engliyiniñ qisqa sitvolluq miltiq bilen qorallinip, mexsus 200 neper Engliyilik meşqavul teripidin terbiyilengen qoşunniñ ğerbiy Juñgodiki Rusiye bilen çégriliniydiğan jaylarğa yétip kelgenliki heqqidiki uçurlarmu bar idi⁷⁵. Buniñdin başqa yene Çiñ impériyesiniñ Rusiye bilen uruş qiliş üçün Béyjiñdiki qoral-yaraqlardin 8 miñ dane yéni miltiqni Amérikidin sétivalğan 20 milyon pay oqi bilen Zo Zoñtañ qoşunıǵa evetilgenliki, Çiñ bilen Engliye arisida ikki dane bronéparaxot, zor miqdardiki Vinçéstér miltiqi, Gérmaniye bilen mavzur sistémisiǵa mensup miltiqlerini sétiveliş heqqide söhbetlerniñ davamlaşqanlığığa ait uçurlar Sankit-Pétérburgqa yetip keldi⁷⁶.

Lyu Jintañ Çiñ sulalisi hökümiti teripidin teyinlengen Atuşniñ hakim bégi Maxmutxanni mexsus xet bilen Kolpakovskige elçilikke evetken bolup, VERNÉY şehiridiki Kolpakovskiniñ aldığa kelgen Çiñ sulalisiniñ mezkur Uyğur emeldari öziñiñ seperge atliniş aldida mexsus Lyu Jintañniñ körsetmisige érişkenlikini éytip bergen.

Lyu Jintañ uniñǵa yol boyi Qırǵızlar ve Rus sodigerlirige Juñgo qoşuniniñ pat arida Nariñǵa kélidiğanlıqi, çünki Narinniñ Juñgo zémini ikenliki, Bey Yañxuniñ nedilikini bilgendin kéyin uni tutidiğanlıqini uqturuşni tapılıǵan⁷⁷.

Maxmutxan Lyu Jintañniñ bergahidin VERNÉYge atliniş aldida Zo Zoñtañniñ, Aqsudin bivasite Muzart ötkilidin ötüş, buniñ üçün Muzart yolini bilidiğan ademlerni bivasite Aqsudin tépiş lazimliqi, Muzarttin ötken qoşunlarniñ 4-ayda Qaraşher bilen Şixo arisidiki Jin Şün généralniñ qoşunliri bilen birlişisi ve ular bilen birlikte Ğuljıǵa yürüş qiliş kéréklikige ait buyruqni añlıǵan.

Bu vaqıtta yene Ğuljidiki Qeşqerlik sodigerlerge özliriniñ xojanyinliridin ve tuǵanliridin derhal mallirini élip VERNÉY şehirige kétéviliş heqqide xetler kelgen. Maxmutxan néme sebeblerdindu Kolpakovskiyiniñ mexsus jasusi bolup, uni Çiñ sulalisiniñ muhim uçurliri bilen teminlişige raziliq bildürgen ve öz ademliri arqılıq muhim uçurlarni VERNÉYge yetküzüp bérişke qoşulǵan⁷⁸. Bu, belki mezkur Uyğur emeldarniñ Çiñ ordisiǵa amalsizliqtin xizmet qilişqa mejbur bolǵanlıqi bilenmu munasivetlik bolsa kérek. Eyni vaqıtta Rusiye çégra herbiy razvétka dairiliri Çiñ sulalisiniñ uruşqa teyyarlıq qiliş ehvalini ve eskiriy orunlaşturuşliri qatarlıq uçurlarni igileş üçün esaslıq yerlik millet kişiliridin türlüq razvétkiçilarni Aqsu, Qeşqer, Ürümçi ve başqa jaylarğa evetken bolup, bu ademler Çiñ armiyesiniñ ehvali hem yerlik ahalilarniñ keypiyatı heqqide türlüq uçurlarni toplaş, Rusiye çégra dairiliriǵa yetküzgen idi. Zo Zoñtañ guruhidikiler şu sebebtin Rusiye puqraliqidiki kişilerge, bolupmu sodigerlerge bolǵan kontrolluqlarni küçeytken idi. Üniñ üstige yene bu vaqıtta Pamir rayoni ve Issiq köl rayonidiki Uyğur ve Tuñǵanlar arisida Rusiyeniñ yardımige tayinip, qaytidin öz vetinini azad qiliş heriketliri mevjut bolup, yerlik xelqlerde Rusiyeniñ yardımige tayinip, Manju hökümranlıqıdin qutuluş idiyisi mevjut idi. Şu sebebtin Ruslar yerlik kişilerniñ yardimi bilen Çiñniñ herbiy heriketliri heqqide uçur toplaşqa muveppeq bolǵan idi.

Rusiye Herbiy İşlar ministiri Milyutin1880-yili 10-mart küni Kaufmanǵa xet yézip,<< Béyjiñda bizniñ dostluqimizni qedirlimeyvatıdu. Xitaylar Ğulja ve Bey Yañxu sebebidin uruş başlışı mumkin, uni Zo ve küçlük guruppa telep qilivatıdu, hemmige teyyarlıq qilip qoyuş kérek,

⁷⁵ РГВИА. Ф. 1396. Оп. 2. Д. 117. Л. 45-46. Цит. по: Моисеев В.А. Россия и Китай в Центральной Азии... С. 189.

⁷⁶ АВПРИ. Ф. СПб., Главный архив. 1-9. 1880-1881 гг. Д. 6. Л. 172-175 об.. ВуучurlarMoyséyevniñkitabidin élinde 190-bet. Rusçe.

⁷⁷ АВПРИ. Ф. СПб., Главный архив. 1-9. Оп. 8. Д. 21. Л. 387 об.-388.

⁷⁸ АВПРИ. Ф. СПб., Главный архив. 1-9. Оп. 8. Д. 21. Л. 387 об.-388.

Xitay çégralirida éhtiyatçanlıq çarilirini békitiñlar >> dep yazğan⁷⁹. Uzun ötmey Rusiye Taşqi İşlar Ministirlikiniñ ministiri Girs Béyjiñdiki Rusiye elçixanisiniñ uçurlirini Kaufmanğa yetküzgen bolup, uniñda << Béyjiñda bizge qarşı uruş keypiyatı höküm sürmekte. Juñgoluqlar Manjuriye, Moñguliye ve ğerbte teyyarlıq qılıvatıdu. Buniñdin qarıǵanda, çégrada birer veqe yüz bérişige teyyar turuşimiz lazim, biraq qattıq özini tutivéliş halitini saqlaş, Juñgoluqlarnı qozǵıtıp qoyuş xaraktérite ige hemme iştin özimizni qaçurışimiz kérek>>⁸⁰ dep yézilğan.

Rusiyeñ Moñguliyeñ merkizi Urgan (kéyinki Ulanbator) şehiridiki konsuli Urgan dairiliriniñ Béyjiñdin ikki miñ kişilik qoşun toplan Ulstayğa evetiş heqqidiki buyruqni tapşurılğanlıǵıǵa ait uçurǵa ige bolğan.

Heqiqeten, Rusiye bilen Çiñ sulalisi İlini talişip, bir meydan qanlıq jeñ qılış girdaviǵa kélip qalğan bolup, bu uruşqa Zo Zoñtañniñ Şenşi, Niñşa, Gensu ve Çiñxey qatarlıq jaylarda Tuñgan musulman qozǵılañçılırlarını ve içkiri Juñgoda öz Xenzu milliy qerındaşlırı hésablanıdın Teypiñ Tiengo qozǵılañçılırlarını qanlıq qırǵın qılıp, adem öltürüşke könüp qalğan, uniñ üstige heyviti yiraqlarǵa tarqalğan Yaqubbeg qoşunlarını nahayiti tézla, köp uruş qılmayla tarmar qılıp, özige heddidin ziyade işinip, köreñlep ketken ofitsér-eskerleri her vaqıt teyyar idi. Ularñ Qeşqeriyede érişken ğelibisi ularǵa Rusiye bilen uruş qılış işençisi ata qılğan bolsa kérek. Elvette, Ottura Asiya rayonidiki musulman xanlıqlarını yoqıtıp, bu jaylarda Rusiyiniñ hökümranlıqını ornitiş yolida köpligen uruşları bastın keçürgen Rusiye komandır ve eskerlerimu Çiñ sulalisi qoşunlarınıñ sanınıñ köp boluşidin qorqup ketmeytti. Çünki, ular oxşaşla, Qoqan, Taşkent, Semerqend ve başqa şeharlarnı işǵal qılış uruşlarında özliridin neççe hesse köp, ölümün qorqmas musulman qoşunları bilen jeñ qılıp, azçılıq köpçilikni yéñiş en’enisini yaratqan idi. Bu nuqtidin Ottura Asiya rayonidiki Rusiye muntizim armiyesiniñ atlıq, piyade ve topçı qoşunları mol uruş qılış tejribesige ige bolup, uniñ üstige ular Ottura Asiyaniñ hava kilimati, yer –şaraiti ve başqa ehvalliriǵa xélila maslışıp qalğan idi. Ottura Asiyadiki mezkur Rusiye qoşunlarınıñ ofitsér –eskerleriniñ xéli köp qisimi yene 1877-1878-yıllırdiki Rus –Türk uruşıǵa qatnaşqan bolup, herbiy téxnika, uruş kölimi ve uruşniñ dehşetliklik derijisi jehetlerdin iliriki uruşlardın zor perqlik bolğan mezkur uruşni bastın keçürgen Rusiye herbiy xadimleri üçün Çiñ eskerleri bilen uruş qılış ançe qorqunuçluq hésablanmaytti. Bu vaqıtlarda Rusiye herbiy xadimlerinde, omumen Yavropalıqlarda Çiñ sulalisi armiyesini ajiz, zamanivi jeñlerge yarimas, herbiy téxnika ve maharet derjisi arqıda hésablaş xahişi mevjut bolup, qisqisi, Juñgoluqlarnı <<Asiyaniñ Késel körpisi>> dep haqaret qılışlar tereqqi qılıvatqan peyt idi. Yavropalıqlardiki pen-téxnikisi, sanaiti, zamanivi medeniyiti hemde iqtisadi arqıda qalğan musulman ve ğeyri musulman Asiyalıqlarnı özliridin töven körüp, özlirini ilǵar hésablaş xahişi herbiy guruhda téximu éǵır idi. Mundaq pisixik alahidiliklermu Rusiye herbiyliride Çiñliqlar bilen uruş qılıştın qorqmaslıq xahişidiki bir sebev dep perez qılışqa bolıdu. Belki, Rusiye armiyesiniñ bir qatar alahidiliklerini nezerge alğan, şuniñdek özimu Ottura Asiyani boysunduruş uruşlarını bastın keçürgen Türkistan général gubernatori, général adyutant Konstantin Kaufman öz armiyesiniñ Çiñ qoşunları üstidin ğelibe qılış işençisini bildürgen idi.

Kaufman Zo Zoñtañni Çiñ impériyesiniñ yuqırı hakimiyet qatlimidiki Rusiye bilen uruş qılış niyitidiki hemde Rusiyege hujum qozǵaştın yanmaydın xaraktérdiki ançe köp bolmıǵan şexslerniñ biri, belki İlini uruş arqılıq qayturivéliştiki birdinbir hel qilǵuç şexs dep qarıǵan bolsa kérek⁸¹. Rusiye herbiy dairiliri Zo Zoñtañniñ çoqum uruşı qozǵışı mumkinlikige işengen idi. Şuña, Türkistan général gubernatori Kaufman Yettisu ve Perǵane vadisidiki herbiy mudapie küçini aşuruşniñ neqeder muhimliqini tekitleş bilen bir vaqıtta yene Aléksandır II din bu jaylarnıñ uruştin mudapie körüş herbiy pilanı üçün mebleǵ ajritişni telep qılıp, uniñdin bu çiqimler üçün bir milyon

⁷⁹ ЦГА РК. Ф. 64. Оп. 1. Д. 4854. Л. 59.

⁸⁰ ЦГА РК. Ф. 64. Оп. 1. Д. 4854. Л. 62. Моисеев, суесер. 190-бет.

⁸¹ Моисеев, су eser, 193-бет.

100 miñ rubli telep qildi. Emma Aléksandır II bolsa, dölet ğezinisidin uniñ telipidnmu artuqraq mebleğ ajritişni qarar qilip, uniñ işlitişi üçün 4milyon 74miñ 496 rubli qimmitide kirédit hésabati éçip berdi⁸². Mezkur somma eyni vaqıttiki Rus-Türk uruşidin kényinki iqtisadiy kirizis devrini baştın keçürivatqan Rusiye hökümiti için nahayiti zor çiqim hésablinatti.

Kaufman Zo Zoñtañ armiyesi bilen aldinqi sep jeñ meydani bolidiğan Yettisu rayoni ve Qeşqer çégrisidiki eskiri küçini aşurup, mudapieni küçeytişke bek ehmiyet bergen bolup, u içkiri Rusiyidin qoşun yötkep kélip orunlaşturuşqa qarap olturmayla, Türkistan rayoniniñ özide zapas herbiy qoşunlarni quruş bilen birge yene Sir derya oblastidiki Rusiye qoşunliridin alte Kazak rotisi, zembirekçiler ve sapiyorlarni Qeşqer bilen çégridaş Perğane vilayitige evetken⁸³. U, yene ğerbiy Sibiriye général gubernatori N.G.Kazakovtin Çöçektin ançe yiraq bolmiğan Baqtu rayonida turuşluq etretlerniñ sanini köpeytişni, Say-Asu ve Xabar-Su davanliridiki Rusiye herbiy etretlirini toluqlap, Çin sulalisi qoşunliriniñ bu jaydin bösüp kirip, ğerbiy Sibiriye bilen Türkistan ölkisiniñ arisidiki alaqlarni üzüp taşlışiniñ aldini élišni telep qilğan.

Kaufman yene Zaysan rayonida Çin sulalisi armiyisiniñ arqa sépide heriket qilidiğan mexsus etret quruşni teşebbus qilğan. Bu qoşunniñ vezipisier eger Çin qoşunliri Altay –Qobdo tevesidin Iliğa yürüş qilsa, ularniñ arqa sépide peyda bolup, türlüq şekilde zerbe bérıp, Çin sulalisi qoşunliriniñ arqa sépini ve belki moñğuliye terep bilen bolğan alaqlirini késip taşlaştın ibaret idi.

Kaufman yene Rusiye herbiy ministirlikidin Sémpalatinskiy rayonidiki herbiy küçlerni aşuruş, eger uruş partlap qalsa, bu qoşunlarni Türkistan gubernatorluqiniñ başquruşığa ötküzüp bərişni telep qildi. U, yene Sémpalatinskiydiki qoşunlarni eger Çin bilen Rusiye arisida uruş partlap qalsa, udul Çöçek terepke hujum qozğap, Çöçekni işğal qiliş, arqidin davamlıq türde Şixoğa hujum qilip, Şixoda Ili tereptin kélidiğan asasiy qoşun bilen uçriş, Rusiye armiyisiniñ asaslıq hujum nişani Juñğariye ve Qeşqeriyeni Çin sulalisi qoşunliridin tazilaş, eñ axirida Qumulni işğal qiliş layihisini otturiğa qoyğan⁸⁴. Üniñ qarışçe Qumul Rusiye armiyisiniñ eñ axirida hujumlirini toxtitidiğan axirqi nişan boluşi kerek idi.⁸⁵ Bu emeliyette général Kaufmanniñ uruş qiliş pılanidin ibaret idi.

<<İli Krizisi>>niñ Tinçliq Bilen Hel Qilinişidiki Taşqi Amillar

Rusiye –Çin arisida Ili krizisi sebebidin bir meydan keñ kölemlik ve uzunğa sozuluşu mumkin bolğan uruş partlaş xevipi künsayin jiddiylişivatqanda Çin sulalisi ordisi bir tereptin uruş qiliş heyvisini körsitip, yene bir tereptin diplomatiyelik bésim arqiliq İlini tinç yol bilen qayturivéliş taktikisi qollinip, Rusiye terep bilen <<Livadiye şertnamisi>>ni qaytidin özertip Ili krizisini diplomatiyelik usul bilen hel qilişqa kirişti. Elvette, Çin sulalisiniñ Rusiye bilen Ili mesilisini yenila söhbet arqiliq, uruş qilmay hel qiliş qarariğa kélişide Çin ordisidiki Li Xoñjañ başçılıqidiki guruppiñ ve Bérítaniye qatarlıq döletlerniñ bu uruşni xalimaslıqı muhim rol oynığan idi. Li Xoñjañ başçılıqidiki << déñiz mudapiesini küçeytiş>> bilen Zo Zoñtañ vekillikidiki << quruqluq mudapiesini küçeytiş>>tin ibaret ikki guruppa arisida Zo Zoñtañniñ Yaqup begke qarşı yürüş qilişini başlaştın ilgirila ziddiyet kélip çiqqan ve ular arisidiki munazire ötkürleşken idi. Gerçe, Zo Zoñtañ Yettişerher dölitini yoqatsimu, emma Li Xoñjañ bilen Zo Zoñtañ arisidiki ixtilap axirlaşmiğan idi. Li Xoñjañ bilen Zo Zoñtañniñ bu vaqıttiki talaş-tartişi diplomatiye mesilisige munasivetlik idi.

Li Xoñjañ Zo Zoñtañniñ Qeşqeriyeye yürüş qiliş herbiy herikitige qarşı çiqqandimu Rusiye ve Engliye bilen bolğan diplomatiye mesilisini tilğa élip, bu döletler bilen qarşılışniñ Çin

⁸² РГВИА. Ф. 1396. Оп. 2. Д. 117. Л. 154-155. Моисе́еве́сире. 191-бет.

⁸³ Моисе́ев. Шесер. 193-бет (Русçe).

⁸⁴ РГВИА. Ф. 1396. Оп. 2. Д. 117. Л. 89-104. Письмо отправлено из Ташкента 21 апреля 1880 г.

⁸⁵ РГВИА. Ф. 1396. Оп. 2. Д. 117. Л. 89-104. Письмо отправлено из Ташкента 21 апреля 1880 г.

impériyesi üçün paydisiz ikenlikini bildürüp, Şinjañniñ (Yéñi cégraniñ) alliburun Yaqupbeg ve Rusiye teripidin işğal qilinganliqi, Engiliyeniñ bu jayda muhim menpeetliri mevjutluqi, Çiñniñ bu jaydiki mesilini hel qilişqa küçi yetmeydiğanliqi, şuña yaxşısı bu jaylarnı yerlik başlıqlarnıñ qoliğa taşlap bériş kéreklikini otturiğa qoyğan idi⁸⁶. Şuni eskertiş kérekki, Li Xoñjañniñ bu teşebbusi uniñ kéyinkiler ve hazırqi Juñgoluqlar teripidin << vetensatquçluq>> bilen eyibliñidiki muhim pakitlarnıñ birige aylanğan bolsa, Zo Zoñtañniñ bu pikirge qarşı turup Yettişehar dölitini herbiy hujumlar bilen ağdurup, Rusiyedin İlini qayturup éliš üçün uruş qiliş tehdidini séliši uniñ << vetenperver, Şinjañni Juñgoniñ qoyniğa qayturup kelgen>>, << milliy qehriman>>liq obraziniñ tiklinişige pakit bolğan idi. Bir qisim hazırqi zaman Juñgo hökümet tarixşunasliri Zo Zoñtañniñ Xenzu xelqiniñ Manju hökümranliqiğa qarşı Teypiñ Tyengo qozğiliñiğa qatnaşqan miñliğan Xenzu qozğilañçılırlarını basturup ve qirğın qilip, Mençiñ xandanliqini qoğdığanliqi, Şenşi-Niñşa, Şinjañ rayonlirida sansizliğan Tuñgan, Uyğur ve başqa musulman qozğilañçılırlarını rehimsizlerçe qirğın qilğanliqiğa köz yumup, uni <<milliy qehriman >> dep ataşmaqta. Elvette, bu baha uniñ <<şinjañni saqlap qalğanliqi>>dinla kélip çıqqan bolup, lékin, Juñgo tarixşunasliqida uniñ <<milliy qehriman>>liq mesilisidimu oxşimiğan bahalar yenila mevjuttur.

Xelqara munasivetlerdin yaxşı xeverdar, jümlidin Çiñ impériyesiniñ taşqi ve içki siyasetini belgileşte muhim rol oynap kelgen Li Xoñjañ Çiñ ordisini qoğdaş üçün talay uruşlarnı qilip köngen kespiy herbiy Zo Zoñtañniñ Rusiye bilen <<uruş qiliş arqiliq İlini qayturuvéliš>> teşebbusiğa qarşı bolup, u, bu uruş üçün Çiñ hökümetiniñ maliyesiniñ yétişmeydiğanliqini körsitipla qalmastin belki, Çiñniñ uruşqa teyyar emeslikini tekitlidi. U, eger Çiñ Rusiye bilen uruş qilsa, Bértaniyeniñ Çiñğa yardım bérişini kütmeslikni, Engliye bilen Rusiye arisida en'enivi rıqabet bolsimu, emma Engiliyeniñ Juñgoğa peqet menivi qollişini bildürüp qoyuş bilen çeklinidiğanliqi, çünki, Rusiye ve Engiliye menpeetliriniñ Şinjañ ve Moñğuliye qatarlıq cégra rayonlirida daim toqunuşidiğanliqi, şuña Engiliyeniñ Rusiye bilen u jayda qarşılışını xalimaydiğanliqi hem qarşılışalmaydiğanliqi, şu sebevtin Rusiyeniñ Çiñniñ yol qoyuşığa érişkendin kéyin şekillengen bu rayondiki yéñi tüzümi xalaydiğanliqini körsetti⁸⁷.

Li Xoñjañ yene Çiñ impériyesiniñ Rusiye bilen uruş qilişta Uluğ Bértaniyedin yardım ketmeslikni tekitleş bilen bir vaqıtta yene, Fransiye ve Gérmaniyedinmu yardım ketmeslikni tekitlep, Fransiye ve Gérmaniyeniñmu oxşaşla yiraqtiki Juñgoni qoğdimaydiğanliqi, hetta ular özliri bilen ittapaqdaş bolğan Rusiyeniñ Çiñğa qarşı uruş qilişini qollişini mumkinlikini otturiğa qoyidu⁸⁸. Li Xoñjañ Zo Zoñtañniñ Rusiye bilen uruş qiliş qaçiriqiğa baştin –axiri qarşı turuş bilen bir vaqıtta uni yene << Çoñ gep qilidu, döletniñ eminliki bilen kari yoq>>dep sökken idi. Qisqisi, Li Xoñjañ Çiñ ordisiniñ taşqi işlar ve herbiy jehettiki zor hoquqini qolda tutqanlıqi üçün uniñ hakimiyetke tesir körsitiş küçi yuqiri idi. Heqiqeten, Bértaniye, Fransiye qatarlıq döletler Çiñ bilen Rusiye arisida uruş partlişini özliriniñ menpeetlirige xilap hésablap, Çiñ impériyesiniñ Rusiyege qarşı uruş qilişini qollimidi. Bértaniye générali, Çiñ ordisiniñ Teypiñ Tyengo qozğiliñini basturuş uruşliriğa qomandanlıq qilğan Gordonmu Çiñ sulalisi hökümetiniñ Çiñ qoşunliriniñ Rusiye bilen uruş qilişige qarşı çıqqan idi. Li Xoñjañ 1880-yili 7-ayda Çarlés Gordonni tekliq qilip élip kélip⁸⁹, uniñ bilen Rusiyege qarşı uruş qiliş ve diplomatiye mesililirini muhakime qilğan idi. Gordon Rusiye bilen uruş qilişni qollimidi. Gordon 10-ayda vetinige qaytip ketti⁹⁰. Gordon hetta Guañ Şüyxanğa Rusiye bilen uruş qiliş mesilisidiki qorqutuş ğerizidiki pikirlirini bergen bolup, u << Juñgo eger Rusiye bilen uruş qilimen dése, muhimi méniñ munu şertimge, yeni Bényjiñ sheher

⁸⁶ Jia Jianfei. Whose Xinjiañ? The transition in Chinese intellectuals imagination of the new Dominion during the Qian dynasty. Harvard -Yenqiñ University Vorkiñ Paper. 2011. P.11.

⁸⁷ Д.В. Дубровская, 1998. Şuesergeqarañ.

⁸⁸ Li Venzhoñ Goñ Cuanji, Şangai, 1929, 79 zhuan. 3-4 ye.

⁸⁹ Chinese Gordon. <http://vfv.sacu.org/chinesegordon.html>.

⁹⁰ Gordon, Charles George, Dictionary of national biography., 1890, 22: pp. 169–176.

etrapini veyran qilip taşlap, xanni ve ordini bixeter jayğa yötkivétişke maqul boluşi kérek>> dégen. U, yene Çiñ ordisdikiler Tyenjin çégrasiniñ nahayiti mustehkemlikini tilğa alğanda, Çiñ ordisiniñ Rusiye bilen uruş qilişqa qadir emeslikini éytqan. Emeliyette, Li Xoñjañ Gordonni çağırıp kéliş arqılıq Rusiye bilen Bértaniye arisidiki Afğanistan, Ottura Asiya ve başqa rayonlarni merkez qilğan menpeet toqunuşlıridin paydilinip, Bértaniyeniñ Çiñ sulalisi terepte ikenlikini körsitiştin ibaret diplomatiye oyunini oynığan bolsa kérek. Emma, Bértaniye hökümiti Çiñ sulalisi hökümranlar qatlimidiki Rusiye bilen uruş arqılıq İli krizisini hel qiliş idiyisige qarşı turğan bolup, bu elvette, Bértaniyeniñ uzun muddetlik menpeet nuqtisidin çiqış qilingan idi. Çiñ ordisiniñ quv ve tejribilik diplomati Li Xoñjañ Bértaniyeniñ meydanini çüşengen bolsa kérek. Li Xoñjañ bu yerde Gordonni çağırıp ekilip, uruşqa qarşı pikir bergüzüş arqılıq Çiñ ordisini öz pikiririge maqul keltürüş idi. Li Xoñjañ içki jehette Zo Zoñtañ başçılıqidiki Rusiye bilen uruş qiliş terepdarliri bilen bolğan munaziride ğelibe qiliş üçün Gordonğa bivasite Çiñ sulalisiniñ Rusiye bilen uruş qilişiniñ Çiñ sulalisi üçün paydisiz ikenliki, eñ yaxşısı mesilini söhbet arqılıq hel qiliş teklipini otturiğa çiqarğuzuş arqılıq öziniñ Rusiye bilen uruş qilmay, mesilini tinçliq bilen hel qiliş teşebbusliriniñ toğrılıqini Guañ Şuxan qatarlıqlarniñ aldida ispatlap, küçke ige qilğan idi.

Bértaniye hökümitiniñ Çiñniñ Rusiye bilen uruş qilişiga qarşı turuş qararini çiqirişida Bértaniye kontrolluqidiki Hindistan hökümitiniñ Bértaniyeniñ << çoñ oyun>> devridiki razvétka xadimi Néy Eliasni 1878 –yili, 1880-yili ve 1885-yili üç qétim Qeşqeriyeye xizmetke evetiş⁹¹ jeryanida toplığan uçurliri ve rayon veziyiti hemde Rusiyeniñ bu rayondiki tesiri ve başqılarga ait axbaratlırimu muhim rol oynığan idi. Néy Eliasniñ ikkinçi qétimliq ziyariti 1880-yili 6-ayda élip bérilğan bolup, u 1880-yili 6-ayniñ 30-küni Qeşqerdin ayrılğan idi. Eliasniñ bu ziyariti jeryanida u Yerkent ve Qeşqerdiki Çiñ dairiliri teripidin nahayiti yuqırı qizğınliq bilen kütüvelindi. Uniñ bilen Lyu Jintañ arisida söhbetler élip bérilğan bolup, söhbetniñ asasiy nuqtisi ikki terepniñ her xil qoral-yaraqqlar sodisi, yeni Engiliyeniñ Çiñğa zembirek, her xil miltiq ve oq-dora sétip bérişi hemde bu qorallarni qandaq toşuş mesilisi heqqide bolğan idi. Néy Elias Qeşqeriyede Rusiyeye qarşı uruş teyyarlıqı küçeytilgenliki, hetta qoşunlarniñ orunlaştıruluş ehvali, terkibi heqqide uçurğa ige bolğan. U, hetta Çiñ qoşunliriniñ 1880-yili, küz mezigilide Rusiyeye hujum qozğışı mumkinliki heqqidiki uçurğa ige bolğan. Elias Qeşqeriyedeki Çiñ qoşunliriniñ uruş teyyarlıq keypiyatini körgendin kéyin Çiñ bilen Rusiye arisida Bértaniyeniñ mustemlikisi Hindistan etrapida yüz bérilğan bu uruşniñ nahayiti éğir aqivetlerni keltürüp çiqirişini sezgen idi.

Elias 1880-yili 10-iyulda Qeşqerdin << vaqıt>> jurniliğa uçur evetip, <<Juñgoluqlarniñ Şerqiy Türkistanni qayta işğal qilivalğanlıqini xever qilğan idi>>⁹². Gerçe Eliasniñ ziyaritidin ikki terep arisida birer kélişim imzalınişte netije çiqmığan bolsimu, emma Lyu Jintañ eger Rusiye bilen uruş partlap qalsa Engiliyeniñ Rusiye özi terepte turidığanlıqı heqqide éniq uçurğa ige bolalmığan bolsa kérek. Engliyemu bu ziyaret arqılıq Qeşqerdiki Çiñ armiyesiniñ Rusiye bilen uruş qiliş keypiyatiniñ yuqırı ikenliki, uruş partlaş éhtimaliniñ zorluqığa ait uçurlarğa ige boldi hemde bu seper egerde uruş partlap qalsa buniñ Engiliyeniñ Qeşqeriyeni öz içige alğa merkeziy Asiyada tiklimekçi bolğan menpeetlirigimu paydisiz ikenlikini tonup yétişini ilgiri sürüş roli oynığan bolsa kérek. Eliasniñ Qeşqer sepiridin uzun ötmeyla Gordon Bényjiñğa yétip kelgen bolup, Gordonniñ Çiñ sulalisiniñ Rusiye bilen uruş qilişini qollimaslıqı emeliyette Londondiñ meydanidin ibaret idi. Bu vaqıtta London Çiñ hökümitige Rusiye bilen bolğan mesilini söhbet arqılıq hel qiliş teklipini bergen bolup, bu Li Xoñjañ guruhiniñ ümid qilğınidin çiqqan idi. Bértaniyeniñ neziride söhbet arqılıq İli mesilisi hel bolğanda, ikki dölet arisida keñ kölemlik uruş partlimisa, Qeşqeriyeye ve İli Çiñ qolida qalsa, yeni Çiñ sulalisiniñ Qeşqerni kontrol qilişi Rusiyeniñ jenup terepke kélişini

⁹¹ Wheeler, Stephen. "Obituary: Ney Elias, C. I. E." The Geographical Journal, Vol. 10, No. 1 (Jul., 1897), pp. 101–106.

⁹² Wheeler, Stephen. "Obituary: Ney Elias, C. I. E." The Geographical Journal, Vol. 10, No. 1 (Jul., 1897), pp. 101–106.

tosuşığa eñ paydiliq idi⁹³. Engiliye hökümiti egerde Çiñ bilen Engliyenin menpeetliri birlişip, Engiliye Çiñnin Rusiyege qarşı uruşini qollisa, aqivette bu küreş Engiliye bilen Rusiye arisiğa kéniyip kétişi, buniñ Engiliyenin Hindistan, Ottura Asiya ve başqa rayonlardiki siyasiy, soda-iqtisadiy menpeetlirige zor derijide ziyalıq bolidiğanliqini çüşinip yetken idi. Şuña London Merkiziy Asiyanın çoñ uruş rayoniğa aylinişini xalimaytti.

Bu vaqıtta yene Yaponiye bilen Çiñ arisidiki ziddiyetmu ötkürleşken bolup, Yaponiye Çiñnin şerqiy déñizdeki arallar ve déñiz qırğaqliriğa bolğan tehdidimu küçeygen idi. Li Xoñjañ başlıq déñiz mudapiesini küçeytiş terepdarlıriniñ neziride Yaponiye eñ muhim tehdidi küç hésablinatti. Hetta, Yaponiye Yıraq şerqte küçiyişi netijiside, Çar Rusiyemu Yaponiye bilen 1875-yılı, 5-aynıñ 7-küni <<Pétérburg şertnamisi>> dégen şertnamini imzalap, Saxalin ariliniñ igilik hoquqığa érişiş bedilige Kamçatkiniñ jenubidiki barlıq Kuril arallirini, yeni 19 aralni Yaponlarğa bergen idi. Yaponlar mezkur şertname arqılıq yene Oxot déñizida béliq tutuş hoquqığa ige boldi ve Rusiye yeqin portlirini 10 yıl heqsiz işlitiş hoquqığa érişti⁹⁴. Li Xoñjañ pütün küç bilen şimaliy déñiz pilotini qurup, Yaponiyege taqabil turuşni aldınkı kün tertipke qoyğan idi.

Mana muşundaq Yaponiye amilini öz içige alğan taşqi herbiy-siyasiy ve diplomatiye bésimliri Çiñ ordisini Rusiye bilen uruş qiliş ve İli mesiliside yol qoymaslıq prinsipi qolliniştin yanduruşqa türkte bolğan idi.

Axiri Çiñ ordisi ene şundaq türük bésimler tüpeylidin Zo Zoñtañniñ İliğa hujum qilişini toxtitip, Li Xoñjañniñ pilani boyıçe ikkinçi qétim elçi evetip, Çuñ Xu tüzgen kélişimni özgeritişni qarar qildi. Buniñ üçün aldi bilen 1880-yılı, 6-aynıñ 26-küni (yeni kona kaléNDAR boyıçe 5-aynıñ 19-küni) Çuñ Xuğa bérilgen ölüm jazasını bikar qildi. 8-aynıñ 12-küni (kona kaléNDAR boyıçe 7-aynıñ 7-küni) Çuñ Xuni türmidin boşatti⁹⁵. Emeliyette, Zéñ Jizé Rusiyege bérilip, İli mesilisi heqqide qayta söhbet başlaş sepirige atliniştin ilgiri Çiñ ordisidin Çuñ Xuni boşitişni telep qilğan bolup, ular Çuñ Xuniñ boşutuluşini ikki dölet arisida qayta söhbet başlaş üçün paydiliq amil dep qariğan idi.

Omumiy nuqtidin alğanda Çiñ ordisidiki Li Xoñjañ vekillikidiki kişiler Rusiye bilen davamlıq talışış ve qarşılışını ziyalıq hésablaytti. Ular baştin axiri Rusiye bilen mesilini uruş bilen emes, belki söhbet arqılıq hel qilişni teşebbus qilatti. Li Xoñjañ başlıq mezkur guruppa Rusiyela ames, belki Bértaniye qatarlıq Yavropa döletliri bilen ittapaqdaşlıq quruşni, ular bilen yaxşı ötüşni, bu arqılıq Yaponiyeñ tehdidige taqabil turuşni tekitleytti. Şuña u Zo Zoñtañniñ Qeşqeriyege hujum başlışı ve Yettişerher dölitini yoqitiş jeryanida Engiliye terepniñ pikirlirige izçil qulaq salğan idi. Rusiye bilen Çiñ arisida kélişim hasil qilinişi, Çiñ ordisidiki Yavropalıqlarğa qarşı qattıq pozitsiye tutuş terepdarlıriniñ heriketlirige selbiy tesir körsetken bolup, <<Livadiye Şertnamisi>> munasiviti bilen Çiñ ordisi ve jemiyyetide kötürülgen Ruslar, jümlidin Yavropalıqlarğa qarşı keypiyat, hetta ular bilen uruş qiliş şoarlıriniñ meydanğa çiqişi Engliye, Fransiye, Amérika qatarlıq döletlernimu biaram qilğan bolup, gerçe Çiñ sulalisi bilen Rusiye arisida uruş partlısa, bu, Engiliye-Rusiye riqabitide Engiliye üçün paydiliq bolsimu, emma Juñgoluqlarnıñ bu xil Yavropalıqlar bilen uruş qiliş şuari ularnıñ milletçilik rohini östürüp, aqivette oxşaşla İngilizlarğimu tehdid salatti. Yene bir tereptin eger Çiñ sulalisi Rusiye bilen tüzgen şertnamilerni bikar qilip, uni uruş arqılıq hel qilsa, ve yaki Rusiye bilen İli mesiliside tinçlıq bilen kélişim hasil qilalmisa, bu oxşaşla Engiliye qatarlıq döletlerniñ Çiñ impériyisi bilen tüzgen bir qatar kélişimlirigimu tesir körsitettti, vaqti kelse, Rusiye bilen tüzgen şertnamilerni bikar qilivétişte ünümge érişken Çiñ sulalisi ordisi Engiliye, Fransiye ve başqılar bilen tüzgen şertnamilernimu özgeritiş ve yaki ret qiliş xahişi bilen meydanğa çiqişi mumkin idi. Mana bu nuqtidin Çiñ sulalisi

⁹³ Yaqub begniñ terjimali.

⁹⁴ G. Patrick Març (1996). *Eastern Destiny: Russia in Asia and the North Pacific*. Praeger/Greenwood.

⁹⁵ Çiñ Ji Vajiao Şiliao. Guañxucao. Di22 zhuan. Di7 ye.

hökümiti <<Livadiye Şertnamisi>>ge imza qoyğan Çuñ Xuğa ölüm jazası bergende, Rusiye, Engiliye, Fransiye ve başqa döletler qattıq qarşılıq bildürgen idi. Ene şu bir qatar amillar tüpeylidin <<Pétérburg şertnamisi>>niñ imzalınişi Engiliye qatarlıq Çiñ sulaliside soda-iqtisadiy menpeetliri bar döletlerniñ qarşılığını qozğimidi. Eksişe İliniñ Çiñniñ qoliğa qaytip kélişi ve Çiñniñ Qeşqeriyede öz hökümranlığını tiklişini paydılıq amil dep qaridi, Ularniñ qarışı boyıçe alğanda Qeşqeriyede Rusiyeniñ xeritisiğe kirendin köre, ajız Çiñniñ qolida tursa, Bértaniyeniñ Hindistan ve başqa jaylardiki kontrolluqı bixeter bolatti, yeni Rusiyedin kélidğan tehdid xevipi azlaytti.

<<Livadiye Şertnamisi>>din <<Pétérburg Şertnamisi>>ğiče

Çiñ ordısı Teypiñ Tiengo qozğılıni basturuşta dañ çıqarğan Zéñ Gofenniñ çoñ oğlı, Çiñ ordısınıñ Uluğ Bértaniye ve Fransiyede turuşluq diplomatiye vekili, İngiliz tili ve ğerb diplomatiyisi hem medeniyitini yaxşı bilidğan Zéñ Jizéni Rusiyede turuşluq diplomatiye vekili qilip teyinlep, uni Rusiye bilen söhbet ötküzüş üçün evetti. Zéñ Jizé 1880-yıllı, 7-aynıñ 30-küni, Pétérburgqa yétip keldi. Juñgo tarixiy matériyallirida Zéñ Jizéniñ Rusiye bilen élip bérıp hasil qilğan << İli şertnamisi>> heqqide oxşımığan bahalar mevjut. Bir qisim mutexessisler uni oxşaşla << veten satquç>>luq bilen eyibleydu. Emma yene bir guruppa bolsa uniñ Juñgoniñ menpeetini qoğdap Rusiyiliklerni <<Livadiye şertnamisi>>ni özgerişke mejbur qilğan, Ruslarniñ aldida meğrurane turğan diplomat süpitide tesvirleydu.

Zéñ Jizé Pétérburgqa kélip, Rusiye dairiliri bilen İli mesilisi heqqide söhbetleşkende heqiqeten Çiñ sulalisiniñ qattıq meydanını ipade qilğan bolup, u ilgiri <<Livadiye Şertnamisi>>ge imza qoyğan Çuñ Xudin tamamen perqliq yol tutqan idi. Juñgo menbeliri Zéñ Jizéniñ Pétérburgqa kelgendin kéyin uniñ Rusiye Taşqi İşlar ministiri Gris ve Rusiyiniñ Çiñ sulalisida turuşluq diplomatiye vekili Byusov bilen söhbet başlığanda, Rusiye Taşqi İşlar ministiriniñ uniñ <<<Livadiye şertnamisi>>ni özgeriş heqqide söhbetleşişke toluq hoquqı yoqluqı, çünki <<Livadiye şertnamisi>>niñ Çiñ sulalisiniñ toluq hoquqluq elçisi Çuñ Xu bilen imzalanğanlıqını éytqanda, u öziniñ Çiñ sulalisiniñ Rusiyede turuşluq diplomatiye vekili boluş süpiti bilen bu şertnamini özgeriş salahiyiti barlıqını bildüridu. Zéñ Jizé Pétérburgqa yétip kélip, beş künden kéyin, yeni 8-aynıñ 4-küni tunji qétim ikki terep uçrişisi ötküzülgen bolup, Rusiye terep uniñ toluq hoquqluq elçilik salahiyitini étirap qilmaslıq pozitsiyesi tuttı. 8-aynıñ 23-küni Zéñ Jizé Rusiye terep vekili, yeni Taşqi İşlar ministiri Gris bilen ötküzgen söhbette Çiñ sulalisiniñ <<Livadiye şertnamisi>>ni özgeriştin ibaret alte türlü telepni otturiğa qoydı. Bu telepler içidiki: Rusiye işgal qilivalğan İlini pütün qayturup bérış, Tarbağatay, Qeşqerdiki çéğralar burunqi boyıçe qéliş, Jayügendin başqa jaylarda Rusiye yéñidin konsulxana qurmaslıq, Rusiye sodigerliriniñ Şinjañniñ hemme yéride baj tölimeslikni bikar qiliş⁹⁶ qatarlıq nuqtılar muhim bolup, bu telepler Rusiye terepni jiddiyleştürgen idi. Elvette, Rusiye terep Zéñ Jizéniñ bu telipige qoşulmaslıqı tebiy idi. Şuniñdin kéyin ikki terep söhbiti qatmal halğa çüşüp, ikki terep bir-birige yol qoymaslıq taktikisi qollandı.

Bir qisim hazırqi zaman Juñgo tarixçiliri <<Livadiye şertnamisi>>niñ özgeritilip, Çiñ sulalisiniñ menpeetlirini saqlap qélişida Zéñ Jizéniñ qoşqan töhpisini alahide gevdilendürüp tesvirleydu. Bu heqtiki bir bayan tövendikiçe:

Zéñ Jizé bu şertnaminiñ özgerişke tégişlik jaylirini maddimu-madda körsitip, Rusiye Taşqi İşlar Ministirliqiğa tapşurdi. Girs buni körüp çıqqandın kéyin, güldürmamidek aççıqlınıp sekrep ketti ve << bu ilgiri imzalanğan Livadiye şertnamisini ağdurivétiş emesmu?>> dep qesten vaqitni arqığa sozup, javab bermidi. Zéñ Jizé adem evetip süylidi. Girsu adem evetip, javab bérıp, Rusiye Çar padişasınıñ allıqaçan Çiñ ordısığa, eger ilgiri imzalanğan şertnamini testiqlimisa peqet zembirek işlitiş arqılıq gep qilduridığanlıqı heqqide eñ axırqi agahlanduruşni bergenlikini éytti. Zéñ Jizé qilçe çekinmestin, qetiylik bilen javab bérıp<<eger ikki dölet arisida tesadipiy uruş partlap

⁹⁶ Xinjiañ Jiansi. Di 217 ye.

qalsa, Juńgo esker işlitip, Rusiyidin zéminlirini qayturup alidu. U çağda hemme jayğa érişidu, hergizmu peqet Ili bilenla çeklenmeydu.>>deydu⁹⁷.

Juńgo tarixçiliri Zéń Jizéniń muveppeqiyetlirini yene mundaq tesvirleydu:

Bir qançe kündin kéyin Girs ve Byusov Zéń Jizéğa mundaq dep otturiğa qoydi: Biz Ilini qoğdaş üçün jemiiy 12 milyon rubli herbiy çıqım qıldıq, Juńgo bu çıqımni çoqum tölişi kérek.

Zéń Jizé külp turup mundaq dédi: İkki terep uruş qılmay turup nedin kelgen herbiy çıqım iken bu?

Gris ve Byusov <<eger siler unimisañlar, Rusiye uruş éçişqa mejbur bolidu>>deydi;

Zéń Jizé yüz xatire qılmay<<eger uruş bolup qalsa, kimniń ğelibe qilip, kimniń meğlup bolidiğanlıqı téxi éniq emes. Büyük Çin ğelibe qilsa, u çağda Rusiye bizniń herbiy çıqımimizni tölişi lazim.>> dédi.

Yérim yıl vaqıt içide ikki terep gep talişip, qattiq élišti. Zéń Jizé delil-ispatlarni körsitip talişip, eñ axiri Rusiye hökümetini şertnamini özgeritişke mejbur qilip, Ilini juńgoğa qayturup alğandin başqa çar Rusiye Iliniń jenubidiki bir parçe zéminni qayturup berdi. Biraq, Çin sulalisi hökümetiniń töleydiğan tölem sommisi köpéytilip 9 milyon rubliğa yetti⁹⁸.

Juńgo hökümetiniń hökümet tarixçilirimu Zéń Jizéniń Rusiye diplomatliri bilen bolğan söhbette, ikki dölet arisida boluşı mumkin bolğan uruşni tilğa élip, Juńgoniń zémini çoñluqı, juńgoluqlarniń bek sebir-taqetlik ikenliki, şuña uruşniń birla hujum bilen axirlaşmaydiğanlıqı, belki bir qançe on yılğıçe berdaşlıq béreleydiğanlıqı, u çağda Rusiyege ziyan-zexmet yétidiğanlıqını peş qilğanlıqını yazıdu⁹⁹.

Rus menbeliri gerçe Juńgo vetenperverlik idéologiyisidiki tarixçiliriniń yuqiriqı siyasilavşurulğan tesvirlerini toluq testiqlimisimu, emma mezkur Çin elçisiniń Rusiye emeldarliri bilen körüşkende özini nahayiti meğrur tutqanlıqı ve öz pikirliride Çin turğanlıqını mueyyenleştidu¹⁰⁰.

Zéń Jizé Rusiye terepke eger Rusiye Ilini pütünley qayturup berse, Çin hökümetiniń Rusiyiniń Jayüguende konsulxana éçiş imkanıyeti ve Rusiye sodigerliriniń öz karvanlirini Nércınski ve Qobdodin Tienjinge mañduruşığa imkan yaritidiğanlıqı şunińdek Çin hökümetiniń Rusiye tevesige köçüp kétidiğan ahalılarniń köçüşige mumkinçilik béridiğanlıqını bildürgen.

Zéń Jizé yene Çin hökümetiniń <<Livadiye şertnamisi>>ni peqet Tékes deryasi vadisi ve Muzart ötkili Juńgoğa qaldurulğanda ve Ili cégrisi çöcek kélişimi boyıçe belgilengendila qobul qilidiğanlıqını şert qilğan. Çin sulalisi terep yene Qeşqer bilen Perğane ve Qara Értiş cégrilari mesilisidiki özgertişlerge qarşı emeslikini bildürgen. Emma Iliniń ğerbiy qisiminiń köçmenler üçün ayrip bérişisi mesiliside uzun talaş tartış bolğan. Axiri u qoşulğan.

U yene Çin hökümetiniń qozğılañğa qatnaşqan kişilerni keçürüm qilidiğanlıqı, hemde Rusiyiniń Ili rayonidiki munasivetlik çıqımlirini töleydiğanlıqını bildürgen.

Söhbetniń béşida Rusiye terep öz pikride, yeni <<Livadiye şertnamisi>>de érişken menpeetliride çin turğan bolup, mezkur şertnamini özgertişke qetiy qarşı turğan. Şu meqset bilen Rusiye Taşqı İşlar ministiri Girs 1880-yılı, mart éyida Rusiyiniń Béyjińdiki diplomatiye vekili Koyandérge xet yézip, <<Livadiye şertnamisi>>ni qaytidin békitişke peqet bu şertname burun

⁹⁷ VajjiaoJuziZéńJize: RañŞahuañ ba QintunLliñtu Tuçulai. <http://book.sina.com.cn>.

⁹⁸ Vai Jiao Ju zi Zeñ Jize: RañŞahuañbaqintunliñtutuçulai. <http://book.sina.com.cn>.

⁹⁹ Juńgo Omumiy Tarixi. 11-tom,655-bet.

¹⁰⁰ Русско-китайские отношения. 1689-1916. Официальные документы/ Под ред. Л.И. Думан. - М., 1958. - С. 57.

qandaq halda imza qoyulğan bolsa, şundaq halda Çiñ impériyisi teripidin qobul qilingandila, andin bolidiğanliqi, eger Çiñ impériyisi aldi bilen mezkur şertnamini qobul qilmisa, uniñ bilen héçqandaq söhbet ötküzmeydiğanliqini bildürüp, Rusiyiniñ bu meydanini Çiñ hökümitige yetküzüñni telep qilğan.

Biraq, Çiñ hökümiti terepmu<<Livadiye şertnamisi>>ni qetiy qobul qilmiğanliqi üçün ikki terep arisidiki veziyet yenila jiddiy halette davamlişiverdi. Uruş éhtimalliqi künsayin davamlişiverdi. Bundaq qatmal halet axiri Rusiye yuqiri rehberlik qatlimida <<Livadiye şertnamisi>> özgertiş pikirliriniñ küçiyişige sebeb bolğan bolsa kérek. Başta Rusiye dairiliri heqiqeten öz pikride çin turğan bolsa, vaqitniñ ötüşi bilen qedemmu- qedem yol qoyuşqa başlidi. 1880-yili, 27-avğust küni Rusiye Herbiy Ministirlikiniñ telipige binaen Türkistan gubérnatori Kaufman İli mesilisi heqqide yene pikir bérip, yeñi layihini otturiğa qoydi. Uniñ bu layihisi ikki dölet arisida uruş bolup qélişidin saqlinişni esas qilğan bolup, u Çiñ hökümiti bilen toluq dostluqni saqlap qéliş üçün bir qisim ilgiri Kazaklar orunlaşqan Çunje, Podgorniy ve Narinqol qatarliq jaylarni Rusiye teveside qaldurğandin başqa pütün İli rayonini Çiñ hökümitige qayturup bériş, buniñ eksiçe Çiñ hökümitidin köprek tölem éliš, bu tölemlerni maliye ministirliqiniñ Taşkent-Orénburg tömür yolini yasişi üçün işlitişi heqqide teklip berdi.

Söhbetniñ omumiy jeryanidin qarığanda, Zéñ Jizé Rusiyedin Tékes deryasi vadisi ve Muzart davinidin vaz kéçişni qattiq telep qilip turğan bolup, eger Rusiye buniñdin yansila başqa şertlerge könüş pozitsiyesini ipade qilğan idi. U, 10-ayniñ 6-künidiki söhbette Rusiye terepniñ İliniñ ğerbiy qisimini köçmenlerni orunlaşturuş üçün ayrip élišiğa qoşulğan¹⁰¹. Elvette, bu Tékes deryasi vadisi ve Muzart davinini saqlap qéliş şerti astida bolğan idi.

1880-yili 30-noyabir küni Rusiye hökümiti İli mesilisi boyiçe yiğın çaqirip, İlini pütünley qayturup bériş kérekmu? Tékes deryasi vadisi qatarliq jaylarni Rusiye teveside qalduruş kérekmu dégendek mesililerde muzakire ötküzüldi, Bu yiğında Taşqi İşlar Ministirlikiniñ bir qisim vekilliri burunqi kélişimdin, yeni<<Livadiye şertnamisi>> diki maddilardin yanmasliqni teşebbus qilsa, maliye ministiri Gréyt Çiñ sulalisi bilen uruş keltürüp çiqiridiğan amillardin saqliniş üçün Çiñ terepke melum yol qoyuşni teşebbus qildi. U, Merkiziy Asiya ve Yiraq Şerqtiki Çiñ impériyisi bilen bolidiğan uruşniñ alliaqan Osmanli impériyesi bilen uruş qilip, maliye ehvali naçarlaşqan Rusiye dölet ğezinisige qiyinçiliq élip kélidiğanliqini şerhlidi. D. Dubrovskayaniñ qarışıçe, 1877-1878-yilliridiki Rus-Türk uruşı sebedidin Rusiyeniñ maliyesi qiyin ehvalğa çüşüp qaldi ve memliketniñ içki siyasiy ehvalimu Merkiziy Asiyağa oxşaş çet jaylarda yeñi uruş heriketliri élip bériş üçün muvapiq emes idi. Şuña Rusiye hökümiti Çiñliqlar bilen bolğan söhbetler netijiside, kélişim tüzüşke tutuş qilğan idi¹⁰².

İli mesilisi heqqidiki mexsus yiğında Taşqi işlar ministiri N.K. Gris, A. G. Zhomin ve E. K. Buyosov Muzart davini bilen Tékes deryasi vadisini Rusiye tevesige qalduruş telipidin yeñiş qarariğa kélip, bu pikirni qollidi.

Axirida, köp munazirilerdin kéyin, yiğın ehli Tékes deryasi vadisi ve Muzart davinini igileştin vaz kéçiş, Zaysan köli ve Qara Értiş deryasi vadisidiki çégrilarda Rusiyiniñ menpeetini kapaletke ige qiliş, biraq, İliniñ ğerbidin azraq yerni Rusiye tevelikige ötüşni xaliğan ahalilarniñ köçüp yerlişiş üçün ayrip qéliş telipini Çiñ elçisiniñ aldığa qoyuşni békitti. Buniñdin başqa yene Çiñ sulalisi töleydiğan tölem heqqini burunqi 5 milyondin 9 milyon rubliğa kötürüşni qarar qilğandin başqa İli Çiñ sulalisiğa qayturup bérilip, bir yilğiče Çiñ sulalisiniñ İliğa qoşun kirgüzmesliki, Rusiye terepniñ Gulja, Çöçek, Urgu, Qeşqer, Turpan ve Suju (Jayüguen)de

¹⁰¹ XinjiañJiansi. Di 221 ye.

¹⁰² Д.В.Дубровская. Судьба Синьцзяна. Обретение Китаем "Новой границы" в конце XIX в. Москва ИВ РАН 1998.

konsulxana quruş hoquqı boluşı, Rusiye hökümetiniñ sodiniñ tereqqiyatiğa qarap, Juñgo hökümeti bilen sözliş arqılıq yene Qobdo, Ulastay, Qumul, ürümçi ve Guçuñda konsulxane quruşığa ruxset qılınışı qararlaşturıldı. Bu qarar axırqı qétimlik söhbette Zéñ Jizége yetküzülgende, gerçe Zéñ Jizé azraq qarşılıq körsetsimu biraq, Rusiyiniñ buniñdin artuq yol qoymaydıǵanlıqını çüşinip, bu şartlarga maqul boldi. Netijide, ikki terep arisidiki söhbet axırqı basquçqa kirip, İli mesilisi boyıçe kélişim hasil qılandı.

<<Pétérburg Şertnamisi >> ve İli Krizisiniñ Hel Qılınışı

1881-yİli 12-févral küni ikki terep <<Livadiye şertnamisi>>niñ özgertilgen nusxısı, yeni yéñidin teyyarlanǵan << Pétérburg şertnamisi>>ni imzaladı.

Bu şertnamini 1881-yİli, 3-may küni Çiñ impérotori, 7-avǵust küni çar Rusiye impérotori testiqlidi. Şuniñ bilen ikki impériye arisidiki 1878-yilidin başlanǵan <<İli krizisi>>niñ hel bolǵanlıqı jakarlinip, ikki dölet arisidiki İli vadisini öz içige alǵan jaylardiki çégrilarda ortaqlıq hasil qılandı. Çiñ impériyisi bilen Rusiye impériyisi arisida imzalanǵan bu şertname adette << Pétérburg şertnamisi>> yaki<< İli şertnamisi>> depmu atıladı.

Çiñ terep << Pétérburg şertnamisi>>arqılıq Livadiyede imzalanǵan şertnamini peqet şunçilikla özgertiş mumkinlikini, yeni, Tékes deryası vadisi ve Muzart davinini Çiñ tevelikide qalduruşniñ özi zor ğelibe ikenlikini tonup yetkenlikü için Rusiye bilen emdi davamlıq talışıñı ehmiyetsiz dep qaradı. Biraq, Zéñ Jizé bu ğelibeni qolǵa keltürgen bilen emma buniñ için töleydiǵan tölemni Çuñ Xu razi bolǵandin bir hessige yéqin artuq töleşke maqul boldi, yeni ilgiri 5 milyon rubli bolǵan bolsa, mana emdi 9 milyonǵa köpeytilgen idi. Başqa köp maddilar asasen Livadiye şertnamisidikiçe qélivergen bolup, Rusiyelikler Qorǵas deryasınıñ ğerbidiki bir qisim jaylarǵa ige boluş bilen Tékes deryası vadisini çégra pasılı qılış emeldin qaldı. Rusiye bu şertname arqılıq baj tölimey soda qılış ve bir qisim jaylarda konsulxane éçiş hoquqıǵa érişti.

140

Buniñ bir qisim Çiñ emeldarlırını yenila razi qılmiǵanlıqı tebiy idi. Lékin buniñdin başqa imkaniyet yoq idi. Hazırqı zaman Juñgo tarixçiliri Zéñ Jizéni yenila teñ hoquqsız şertname imzalıǵanlıqı bilen eyiblišidiki sebev uniñ Qorǵas deryasınıñ ğerbidiki jaylarnimu qayturivalalmıǵanlıqı hemde Livadiye şertnamisidiki başqa maddilarni pütünley inkar qılalmıǵanlıqı idi xalas.

Rusiyiniñ Qorǵas deryasınıñ ğerbiy qismidiki 20 miñ kvadrat kilométir zéminni öz tevelikide qaldurǵanlıqı hemde tölem için eslidiki 5 milyon rubliniñ ornıǵa 9 milyon rubli alǵanlıqı Çiñ sulalisi hakimiyet qatlimidiki Zo Zoñtañǵa oxşas kişilerde yenila narazılıq peyda qılǵan bolsimu, biraq Çiñ ordisi buni yenila özliriniñ ğelibisi hésablidi. Zo Zoñtañ, Jin Şün, Lyu Jintañ qatarlıq Çiñ herbiy dairiliri Zéñ Jizéniñ Qorǵas deryasınıñ ğerbidiki jaylarnimu tartıp alalmıǵanlıqıdin ve Rusiyeliklerniñ ölkide köp imtiyazlarǵa ige boluvalǵanlıqıdin narazi boluşı tebiy idi. Lyu Jintañ, Jin Şün ve Şi Lün qatarlıqlar özliriniñ Rusiyeliklerge bolǵan narazılıqlirini kéyinmu her xil şekilde körsitip turdi.

<<Pétérburg şertnamisi >>niñ imzalınişıǵa qarita Rusiyedimu narazılıqlar mevjut boldi. Diplomatarǵa qarıǵanda herbiy dairiler bekrek narazi boldi. Köp sandiki herbiy dairiler, mesilen, Herbiy İşlar ministiri D. Miliyutin, Qeşqeriye ve İli veziyitini yaxşı bilgen générallardin Kuropatkin, Przhévalskiy, Kolpakovskiy ve başqılar hetta Şerqşunas akadémiqlardin V.P.Vasiliev qatarlıq erbablar mevhum pozitsiyide boldi. Ular <<Pétérburg şertnamisi>>ni Çiñ impériyisige zor derijide yol qoyuş, Rusiyiniñ menpeetlirige xilap dep qaradı. Herbiy İşlar ministiri Miliyutin bolsa, <<<Pétérburg şertnamisi>de <Livadiye şertnamisi>niñ bir maddisimu qalmıdı. Rusiye diplomatlırını pütün maddilar boyıçe Juñgo terepke yol qoyuvetti>>¹⁰³ dep tenqid qıldı. Ğerb tetqiqatçiliri

¹⁰³ Дневник Д.А. Милютин. 1878-1880. Т. 3. М., 1950. С. 283-285.

● 1878-1881 Yıllarındaki “İli Krizi” ve Üniñ Aqıvıtı

arisidimu bu şartnaminiñ Rusiyiniñ 19-esirdiki diplomatiye tarixidiki bir meğlubiyet <<Juñgoniñ 19-esirdiki diplomatiye tarixidiki tunji ğelibe>>¹⁰⁴değen qaraşlarmu otturiğa çıqqan idi.

Gerçe eyni vaqıtta Çiñ ordısı bu şartnamini öziñiñ ğelibisi hêsablığan bolsimu, emma Çiñ impériyisi yiqılıp, Xenzu milletçiliri hakimiyetni igilep, Juñxua jumhuriyitini qurğandin keyin Mençiñ sulalisini veten satquçluq bilen eyibligende <<İli şartnamisi>>nimu oxşaşla teñ hoquqsız şartname dep atıdı. Bu xil qaraş 1960-1980-yılları arısındaki Sovét-Juñgo düşmenlik devride pütünley idéologiyeye üçün xizmet qıldurulup, keñ teşviq qılınğan idi. Hazırğıçe Juñgo hökümet tarixçiliqida <<İli şartnamisi>><<Juñgoniñ balqaş köligiçe bolğan zeminlerini tartıvalğan teñ hoquqsız şartname>> degen qaraş kün tertiptin qalğını yoq.

Rusiyeniñ Yol Qoyuşidiki İçki-Taşqı amıllar

Rusiyeniñ <<Livadiye şartnamisi>>de erişken bezi menpeetliridin vaz kemiş, bolupmu Têkes deryası vadisi ve Muzart davinini Çiñğa bérivetiş qararığa kélip, axiri Livadiye şartnamisini özgeritip, yéñidin <<Pétérburg şartnamisi>>ni imzalışığa bir qatar içki ve taşqı amıllar muhim tesir kórsetti. Bu tövendiki ikki terepte ipadilidü:

Türk amili ve Rus-Türk uruşı keltürüp çıqarğan içki aqıvet

Ruslar bilen Türkiy qebililer arısında Şerqiy Yavropa tüzleñliki ve Idil-Uralni öz içige alğan Qıpçaq yaylaqları rayonında deslepki ottura esirlerdin buyan davamlışıp kelgen uzunğa sozulğan élišiş, 16-esirdin keyin Rusiye döleti bilen Osmanlı impériyesi arısında Qırım, Kavkaziye ve başqa jayları merkez qılğan uzunğa sozulğan küreşler hem uruşlar tüpeylidin Çar Rusiye izçil halda Türkiy xelqler dünyasınıñ Osmanlı impériyesini lider dölet süpitide étirap qılıp, uniñ himayisi, menivi ve herbiy qolılışığa erişişini xalımığan idi. Çar Rusiyeniñ bu xil idiyesi köp qétimliq Qırım uruşı jeryanında, bolupmu 1853-1856-yılıdiki Rus-Türk Qırım uruşidiki meğlubiyetidin keyin téximu küçeygen idi. Rusları Qara déñiz rayonında ve başqa rayonlarda éğir meğlubiyetke uçratqan Qırım uruşidin keyin Çar Rusiye impériyesi öziñiñ yoqatqan imtiyazlarını eslige keltürüş üçün aldi bilen Yavropa döletliri bilen bolğan diplomatiyelik alaqları küçeytip, ular arısında hemkarlıq ornitiş siyaseti yürüzüp, Osmanlıni yétim qaldurup, andin uniñ qolidin yoqatqan imtiyazlarını tartivéliş istratégiyisi belgilidi.

Rusiye 1867-yılı, Türkistan général gubernatorluqını qurdı ve arqıdin uzun ötmey, Buxara emirlikini öziğe qaram döletke aylandurdi. Qoqan xanlıqınımu özi bilen kélişim tüzüşke qıstap, uniñ köp qisim zeminlerini tartivélip, uni peqet Perğane vadisiğila qıstap qoydı. Buniñ bilen Ottura Asiyadiki bu döletliriñ Osmanlı impériyesi bilen hemkarlıq ornitiş imkanietliri üzüldi. Qeşqeriyede Yaqubbeg rehberlikide Yettişer döleti qurulğandin keyin, mezkur hakimiyet uzun ötmey, Osmanlı impériyesi bilen hemkarlıq ornitiş, Yaqubbeg Osmanlı impératorını öziñiñ aliy hökümranı süpitide étirap qılıp, uniñ bergen unvanını qobul qıldı hemde Osmanlı impératorı namında pul quydı. Buniñ bilen Osmanlı impériyesiniñ menivi çéğrasi yıraq Qeşqeriyeye ulışıp, Çar Rusiyeniñ Ottura Asiyada téxi yéñidin tikligen hökümranlıqığa nisbeten yéñi tehdid peyda qıldı. Netijide, 1856-yılıdiki Qırım uruşidin keyin Osmanlıniñ Çar Rusiyeni Ğerbiy jenubta Balqan yerim arılı, Kavkaziye ve Qara déñiz hem başqa jaylarda, Şerq terepte Qeşqeriyediki Yettişer hakimiyeti arqılıq qorşaş veziyiti şekillendürgen idi. Egerde, İli Uyğur (Tarançı) sultanlıqı Yettişer döleti bilen birleşkende Rusiyeniñ Ottura Asiya rayoniğe nisbeten tehdidler téximu aşattı. Bu vaqıtlarda Yaqub begniñ Perğane vadisi, Issiq köl etrapı ve Yettisu rayoniğe hujum qılış, u yerlerdeki Qazaq-Qırğız, Özbék Türkliriniñ Çar Rusiye mustemlikisige qarşı qozğılışını qollaş çaqırıqları hem heriketliri Çar Rusiye dairilirini xevplendürüp, uniñ bilen diplomatiyelik alaqları küçeytişige sebeb bolğan idi. Perez qılışqa boliduki, Rusları eñ endişilendürgen nuqta Yaqub

¹⁰⁴ . Hsu I. C.Y. The Ili Crisis. A study of Sino-Russian Diplomacy 1871-1881. Nev-York, 1970. P. VII.

begniñ birla vaqıtta Osmanlı impériyesi hem uniñ Qırım uruşidiki Rusiyege qarşı ittipaqçısı Uluğ Bértaniye impériyesi bilen hemkarlıq ornitişidir. Çar Rusiye Yaqub begniñ küçini ajizlitiş üçün aldi bilen 1871-yılı, 6-ayda İli Uyğur sultanlığını yoqıtıp, pütün İli vadisini igilep, Qeşqeriyeniñ şimalğa kéñiyişini tosıp taşlıdı. 1873-yılı Xive xanlığını qaram döletke aylandurdi. 1876-yılığa kelgende Qoqan şehrini igilep, Qoqan xanlığını üzül-késil yoqıtıp, Perğane vadisini igilep, Qeşqeriye bilen çégrilandi.

Bu vaqıtta Rusiye impériyesi öziniñ Balqan yérım arilidiki menpeetlirini tikleş, Qara déñiz rayoni ve Kavkaziyeni toluq kontrolluq astığa éliš üçün Yavropa döletliri bilen bolğan alaqlirni küçeytip, Osmanlığa qarşı Avstriye-Véngriye impériyesi bilen hemkarlıq ornatti. Bértaniye bilenmu pütüşüp, Osmanlıni Balqan yérım arilidin qoğlap çiqiriş üçün uruş qılışqa teyyarlıq qilivatatti. Uniñ Osmanlığa qarşı uruş başlışı Ottura Asiyani toluq işğal qılğandin kéyin hem Qeşqeriye Çiñ impériyesi teripidin işğal qilinişqa uçrap, Yaqubbeg ölüp, uniñ hakimiyiti yiqılğandin kéyinla emelge aşuruldi.

Çiñ impériyesi bilen Rusiye arisida << İli krizisi >> kélip çiqqan vaqıt del 1877-1878-yilidiki Rus-Türk uruşı mezgilige toğra keldi. Şu sebebtin bolsa kérek Ottura Asiyani işğal qılışqa qatnaşqan bir qisim qoşunlar ve komandirlar Osmanlı impériyesi bilen bolğan uruş sêpige yötkelgen bolup, Qeşqeriye hökümrani Yaqub begke evetilgen Kuropatkin hemde İlidiki Uyğur sultanlığını yoqıtış uruşığa qatnaşqan Kaulbars qatarlıqlarmu Türklerge qarşı aldinçi seplerde Rus qoşunliriğa qomandanlıq qilip jeñ qilip, herbiy unvanliri ösken idi. Belki ularnıñ Ottura Asiya Türklirini boysunduruş uruşliridiki tejribiliri nezgerge élinip, Türk-Rus uruş sêpige evetilgen bolsa kérek. 1878- yılı Ruslar Osmanlığa qarşı uruşni axirlaştırurup turuşığa, İli krizisi kélip çiqip, uzun ötmey Çiñ impériyesi bilen uruş qılış veziyiti şekillendi. <<Livadiye şertnamisi >> ni özgeritiş davamidiki Ruslar bilen Çiñliqlar arisidiki söhbette Rusiye terep öziniñ bir qisim iliriki imtiyazliridin vaz kéçişke mecbur boluşidiki muhim amillarnıñ biri Rusiyede körülüvatqan iqtisadiy krizis, Rusiye dölet ğezinisidiki ajizliqlar ve başqılar idi. Belki, şu sebebtin bolsa kérek Türkistan général gubernatori Kaufman İliniñ bir qisimini igileşniñ ornığa İlini pütünley ötküzüp bériş bedilige Çiñliqlardin 60 milyon rubli tölem éliš pikrini otturiğa çiqarğan idi. Rusiye maliye ministiri Gréyt Çiñ sulalisi bilen uruş keltürüp çiqiridığan amillardin saqliniş üçün Çiñ terepke melum yol qoyuşni teşebbus qildi. U, Merkiziy Asiya ve Yıraq Şerqtiki Çiñ impériyesi bilen bolidığan uruşniñ allıqaçan Osmanlı impériyesi bilen uruş qilip, maliye ehvali naçarlaşqan Rusiye dölet ğezinisige téximu éğir qiyinçılıq élip kélidığanlıqını şerhlep, Çiñ sulalisiğa İliniñ asasiy qisimini qayturup bériş, uniñ üçün muvapiq tölem éliš, Tékes deryasi vadisi ve Muzdavanni igileş niyitidin yéniş pikrini qollıdı.

Rusiye tarixçisi D. Dubrovskayaniñ qarışıçe, 1877-1878-yilliridiki Rus-Türk uruşı sebebidin Rusiyeniñ maliyesi qiyin ehvalğa çüşüp qaldı ve memliketniñ içki siyasiy ehvalımu Merkiziy Asiyağa oxşas çet jaylarda yéni uruş heriketliri élip bériş üçün muvapiq emes idi. Şuña Rusiye hökümüti Çiñliqlar bilen bolğan söhbetler netijiside, kélişim tüzüşke tutuş qılğan idi¹⁰⁵.

Heqiqeten, 1877-1878-yilliridiki Rus-Türk uruşı 19-esir tarixida élip bérilğan bir qétimlik kölimi zor hem köp adem ve iqtisad çiqim bolğan uruşı idi. Bu uruş üçün Rusiye 735 miñ kişilik qoşun işqa saldı¹⁰⁶. Emma yene bezi Rus menbeliride Rusiyeniñ 1877-yiliniñ axirida bir milyon 5 miñ her türlü muntizim qoşunlirini işqa salğanlıqı qeyt qilinidu.

¹⁰⁵ Д.В.Дубровская. Судьба Синьцзяна. Обретение Китаем "Новой границы" в конце XIX в. Москва ИВ РАН 1998.

¹⁰⁶ Mustafa Ablak (yönetmen, kameraman), İlyas Eñin ve Hanımgül Kübra Ablak (metin yazarları) (mpg). Plevne Destanı ve Gazi Osman Paşa (Belgesel). Anatolia Movies. Olayın gerçekteleşme zamanı: 08:20/1:07:21 süresinde. Erişim tarihi: 9 Şubat 2011.

Rusiyeniñ ittipaqçısı süpitide 81 miñ Sérb, 40 miñ Bolğar, 60 miñ Romaniyelik ve 25 miñ Qaratağlıq Osmanlı armiyisine qarşı uruşqa qatnaştı¹⁰⁷. Osmanlığa qarşı uruşqa qatnaşqan barlıq herbiy küçlerni jemligende bir milyon 200 miñğa yétetti. Emma Osmanlı impériyesiniñ işletken herbiy küçi 281 miñ bolup, 30 miñ Çéçen ve Dağistanlıq Osmanlı terepte turuş uruşqa qatnaştı.¹⁰⁸ Küç séliştürmisidin qarığanda, Rusiye ve üniñ ittipaqçılarınıñ eskiri küçi Türklerdin töt –beş hesse köp idi.

Rusiye 1856-yılıdiki Qırım uruşınıñ meğlubiyetidin tejribe yekünlep, Osmanlı armiyisine qarşı qoşunniñ sanını zor derijide köpeytti hemde ittipaqçılarnıñ eskiri küçidin ünümlük paydılınıp, ittipaqdaşsız qalğan Türk armiyisine bir qançe septe hujum qılıp, ularnıñ küçini ayırvetti.

Rus –Türk uruşınıñ gelişisi Rusiye üçün nahayiti zor bedel netijisinde qolğa kelgen bolup, bu uruşta ölgen Rus herbiy xadimleriniñ sani heqqide her xil uçurlar mevjut. Nikolay Trotskiy 100 miñdin artuq Rusiye herbiy xadimi ölgenlikini qeyt qıladı¹⁰⁹. Yaridar bolğanlar 56 miñ, herbiy septin qoğlanğanlar 35 miñ, iz-dereksiz yoqilip ketkenler 3 miñdin artuq¹¹⁰.

1877-1878-yıllarındaki 10 aydin artuq vaqıt davamlaşqan Rus-Türk uruşıda Rusiye armiyesinin mundaq zor sandiki adimidin ayrılışı, Rusiye armiyesi üçünla emes, belki Rusiye jemiyyetide küçlük ğulğulılarnı keltürüp çıqardı. Çünki, Rus armiyesi uzundin buyan mundaq zor derijide adem çiqimiğa uçrap baqmığan idi. Rusiye armiyesiniñ Ottura Asiyani boysunduruş uruşlırida nahayiti az sandiki adem çiqimi bilen zor tupraqlarnı asanla qolğa keltürüşü Rusiye armiyesini ilhamlanduruş rolını oynığan bolsa, emma Osmanlı impériyesiniñ Rusiye armiyesinin bir qançe hesse az armiyesiniñ Rusiye armiyesini mundaq eğir talapetke uçritişi Rusiye armiyesiniñ uzunğıçe heçqandaq döletke herbiy heriket yürüzmeslikige sebeb bolğan amilğa aylanğan idi. Bu çiqim Aléksandır II hakimiyeti keltürüp çıqarğan iqtisadiy kirizislar ve uruştin narazi öktiçileriniñ narazılığını hessilep aşurdi.

Belki, Rusiyeniñ 1878-1881-yılları arısında Çiñ sulalisi bilen uruş qılıştın éhtiyat qılışığa ene şu Rus-Türk uruşıda tartqan ziyanlar keltürüp çıqarğan aqıvetlermu tesir körsetken boluşı mumkin.

Rusiye bu uruş üçün ğayet zor iqtisadiy mebleğ ajratqan bolup, eslidin 1853-1856-yılıdiki Qırım uruşı netijisinde peyda bolup barğanséri küçiyivatqan iqtisadiy kirizisiniñ téximu çoñqurlitiş rolını oynıdı. 1860-yılların başlap küçiyişke başlığan Rusiyedeki iqtisadiy krizis netijisinde, Rusiye maliyesi, sodisi ve işlepçiqirişi krizis devrige kirgen idi. Rusiyeniñ paxta işlepçiqirişi 1860-yıllarda 3.5 hesse çüştü. Tömürçilik 25 % tövenlidi. 1857-yılların tartıp 1880-yıllarınıñ başlıriğıçe bolğan vaqıt Rusiyeniñ iqtisadiy krizis devri hésablandı. Bu mezgilde Rusiyeniñ taşqı qerzimu davamlıq aşqan bolup, taşqı qerz 1862-yılı, 2.2 milyard rubli bolğan bolsa, Rus-Türk uruşın keyin téximu köpiyip, 1880-yıllarınıñ beşiğe kelgende 5.9 milyard rubliğe yetti¹¹¹. Uruştin bir yıl keyin, yeni 1879-yılı, rubliniñ altun’ğa aylanduruş krédit bahası tövenlep, 0.617 ge çüştü. Qegez rublini altun’ğa aylanduruş bahasını östürüş ünüm bermidi. Bu ehval Aléksandır ikkinçi hakimiyet yürüzgen arılıqta davamlaştı.

¹⁰⁷ Büyük Larousse, cilt VII, s.3282 - 3283, Milliyet Yayınları (1986).

¹⁰⁸ Мерников А. Г., Спектор А. А. Всемирная история войн. — Минск: 2005. — С. 376.

¹⁰⁹ Николай Троицкий .Русско-турецкая война 1877—1878 гг.: Итоги. http://scepsis.net/library/id_1515.html.

¹¹⁰ Урланис Б. Ц. Войны и народонаселение Европы. — М.: 1960.

¹¹¹ Рожков Н. Русская история в сравнительно-историческом освещении (основы социальной динамики). — Л.-М., 1926—1928, т. 11, с. 59-60.

Tömür yol tereqqiyatığa ehmiyet bérilgen bolsimu, emma hökümet tömür yol quruluşını şəxsiy şirkətlərə ötküzüp bergənliki üçün hökümetniñ şəxsiy şirkətlərə töleydiğan qerzi 1871-yili, 174 milyon rubli bolsa, bir qançe yıldın kéyin, 580 milyon'ğa yetti¹¹².

Döletniñ taşqi sodisidiki bajniñ östürülüş bilen taşqi soda azlap ketti. Publiniñ qimmiti tövenlep pul-muamile saheside krizisi körüldi. Dölette parixorluq evji alğan bolup, parixorluq 1877-1878-yilliridiki uruş devride herbiyler arisida téximu yuqiri pellige yetti.

Padişah aléksandır ene şu iqtisadiy qiyinçılıqlar tüpeylidin 1867-yili Alyaskini Amérikağa 7 milyon rublige sétip bergən idi.

1877-1878-yilliridiki uruşniñ Rusiyeniñ eslidin davamlaşivatqan iqtisadiy krizisini téximu éğirlitiş rolını oynığanlıqı eyni vaqıtta Rusiye jemiyyetide köp ğulğula qilin'ğan bolup, bu Rusiyediki Çar padişah Aléksandır ikkinçige qarşı xelq heriketliri ve narazılıq pikirlirini küçeytivetken. Rusiye erkin metbuatliri uruş netijiside Rusiye maliyesi, bolupmu pul-muamile sahesidiki qizil reqem hem qeğez pulniñ qimmitiniñ çüşüş mesilisini tilğa élip, Rusiye iqtisadida islahat élip bérışni telep qilğan idi¹¹³. Rusiyediki xelq heriketliri ve ziddiyetlerniñ küçiyip ketişi netijiside, 1879-yili << xelq dolquni>> namliq teşkilat Çar padişah aléksandır ikkinçini öltürüş herikiti élip bérıp meğlup boldi, biraq bundaq suyiqest yene davamlaşıp, axiri Aléksandır ikkinçi << Pétéburg şertnamisi>> imzalanıp, üç hepte ötkendin kéyin, yeni 1881-yili, 13-mart küni öktiçilerniñ partlitış hujumida öltürülgen idi.

Démek, 1853-1856-yilidiki Qrim uruşida Ruslarniñ meğlubiyiti bilen peyda bolğan iqtisadiy krizis, 1877-1878-yiliridiki Rus-Türk uruşı netijiside téximu éğirlişip, Rusiye hökümetiniñ 1878-1881-yilidiki Ili krizisi devride Çiñ impériyesi bilen uruş qiliş niyitidin yénişığa hemde Çiñliqlarğa melum derijide yol qoyup, İlini qayturup bérivétişke élip kelgen muhim amillarniñ biri bolup qaldı.

Taşqi Siyasiy Munasivet Amilliri

1876-yilidin kéyin, Bértaniye qatarlıq Yavropa döletliri Osmanlı impériyesiniñ Ottura Şerq hem Şerqiy Yavropa ve Balqandiki tesir küçini ajizlaştırmaq üçün Rusiyeniñ Osmanlığa qarşı uruş qilişini qolliğan bolup, Yavropa döletliriniñ süküt qilip qarap turuşı ve arılaşmaslıq pozitsiyesini qolğa keltürgen Rusiye 1877-yili, 4-ayniñ 24-küni Osmanlı impériyesige qarhsi uruş élan qilip, Balqandiki Xristiyan Ortodokos xelqliri, yeni Slaviyanlarnı Osmanlığa qarşı küreşke çaqirıp, Slaviyanlarnı azad qiliş namida uruş başlıdı. Uruş bir yıl davamlaştı. Netijide, Osmanlı impériyesi bir milyonğa yéqin Rus, Sérb, Bolğar ve başqa milletler qoşunı bilen bir qançe septe jeñ qilişqa mejbur boldi. Özidin bir qançe hesse köp düşmen qoşunliri bilen bolğan jeñlerde Türk armiyesi qehrimanlıq körsetsimu, emma tarmar boldi. Osmanlı impériyesiniñ pajieliq meğlubiyetliri uniñ sabiq ittapaqdaşliri teripidin tamaşa qilinip közitip turuldi. Rus-Slaviyan qoşunliri Istanbulğa yéqinlap kéliş bilen Osmanlı impériyesi bilen Rusiye arisida tinçliq söhbiti başlinip, 1878-yili 3-mart küni San Stéfano, yeni hazirqi Yéşilköy yézisida <<San Stéfano şertnamisi>> imzalandı.¹¹⁴ Kélişim boyıçe Osmanlı impériyesi hökümranlıqida 500 yıl turğan Bolğariye musteqilliqqe érişti. Rusiye terepniñ besimi bilen Bolğariyeniñ dairisi hetta Dunay deryasi vadisi ve Balqandiki Makédoniyenimu öz içige alduruldi. Bu yerde Rusiye qoşunliri turidiğan boldi, Kavkaziyediki

¹¹² Рожков Н. Русская история в сравнительно-историческом освещении (основы социальной динамики). — Л.-М., 1926—1928, т. 11, с. 57.

¹¹³ Сучалкин, Евгений Анатольевич .Русско-турецкая война 1877-1878 гг. в оценках российских современников. Автореферат. <http://vvv.dissercat.com>.

¹¹⁴ Holland, Thomas Erskine (1885), "The Preliminary Treaty of Peace, signed at San Stefano, 17 Març 1878", *The European Concert in the Eastern Question and Other Public Acts*, Oxford: Clarendon Press, pp. 335–348, retrieved 2013-03-04.

Erminiye bilen Gruziye Rusiyege ayrip bérildi. Balqandiki Sérbiye, Qaratağ hem Dunay vadisidiki Romaniye musteqilliqqe érişti¹¹⁵.

Emma, <<San Stéfano şartnamisi >> Yavropa impériyelirini biaram qildi. Bolupmu zémin dairisi nahayiti çoñ bolğan süniy şekilde yasap çiqılğan << büyük Bolğariye döliti >> mesilisige, hemde Sérbiye hem Qaratağniñ musteqil bolup, Balqanniñ Rusiye tesiri astıǵa ötüşige nisbeten Bértaniye ve Fransiye qarşı çiqti. Avstriye-Véngriye impériyisimu oxşaşla qarşı pozitsiyide boldi. Bu döletler, Çar Rusiyeniñ tesir küçiniñ kéñiyip kétéşidin endişe qılğan idi¹¹⁶. Mezkur döletler Osmanliniñ Rusiye bilen bolğan uruşta ajizlişini kütken, şuniñdek yene bu ikki impériyeniñ bir-biri bilen qattiq uruş qılıp, bir-birini ajizlaştıruruşını ümid qılğan idi. Emma, uruş netijiside Rusiyeniñ qudretlinip, uniñ tesir küçiniñ Yavropaǵa kéñiyiş veziyitini körgendin kéyin brdinla taktikisini özgeritip, <<San Stéfano şartnamisi >>ni küçtin qalduruşqa kirişip, jiddiy halda Bérin yiǵını çaqirdi.

<<San Stefano şartnamisi >>ni Abdulkemit Sultan qobul qılmiǵan bolup, u Bérin yiǵını çaqırştın bir hepte ilgiri, yeni 4-iyun küni Bértaniye impériyesi bilen mexpiy pütüşüp, Osmanliniñ menpeetlirini qoǵdaş bahanisi bilen Sıprus (Qıbrıs)ni Bértaniyege bérişni qarar qildi¹¹⁷. Uluğ Bértaniye bilen Osmanli impériyesi bilen ortağ qoǵdınıñ ittıpaqı şekillendürüş arqılıq Sıprusqa ige boldi hemde Osmanliniñ Kıçık Asiyada hökümet islahati élip bérişini nazaret qılış qatarlıq imtiyazlarǵa érişti. Eger, Osmanli impériyesi Uluğ Bértaniye bilen mundağ mexpiy kélişim hasil qılmiǵan bolsa, Yavropa döletliriniñ Bérin yiǵınıda Osmanli menpeetlirini nahayiti zor derijide ziyangǵa uçritişi mumkin idi.

<<San Stefano kélişimi >>Yavropa döletliriniñ qattiq narazılıqı ve tenqıdige uçrıǵan bolup, London Bolğariyeniñ çégrisidin narazi bolsa, Avstriye-Véngriye impériyesi mezkur kélişimniñ ilgiri öziniñ Rusiye bilen tüzgen kélişimige xilap ikenlikini körsetti. Uluğ Bértaniye ve Avstriye-Véngriye impériyesi Rusiyeniñ Balqan yérin arilida öz tesir küçini aşurǵanlıqıdin narazi boldi. Ular Bolğariyeniñ çoñ dölet süpitide yasap çiqılışidin hemde bu hakimiyetniñ Rusiyeniñ hamıyılıqı astida boluşidin biaram bolğan idi.

1878-yılı, 6-ayniñ 13-künidin 13-iyul küniǵe Gérmaniyeniñ teşebbuskarlıqı bilen Bérinda Bértaniye, Avstriye-Vengriye impériyesi, Rusiye, Fransiye vekilliri qatnaşqan yiǵın çaqırılıp, <<San Stéfano şartnamisi >> muhakime qılınıp, talaş-tartışlardın kéyin axiri 1878-yılı, 14-iyul küni << Bérin şartnamisi >> imzalandı.

Rusiye Osmanlıǵa qarşı uruşta ğelibe qilsimu, emma <<San Stefano kélişimi >>bilen Yavropa qudretlik döletliriniñ birdek qarşı turuşıǵa uçrap, Yavropa döletliri bir sep, Rusiye bir sep boluş veziyiti şekillendi. Rusiyeniñ aldiǵa mezkur Yavropa ittıpaqdaş döletlirige qarşı yene uruş qılış yaki ularniñ şartlirini qobul qılıştın ibaret ikki xil talaş qoyuldi. Axiri Rusiye Yavropa döletliriniñ qararıǵa qoşuluşqa mejbur boldi.

<< Bérin şartnamisi >> Rusiyeniñ Menpeetlirige paydisiz bolup, uniñ Türklerge qarşı érişken ğelibisini ziyangǵa uçratqan idi. << Bérin şartnamisi >> arqılıq Balqandiki Sérbiye, Qaratağ hem Romaniye musteqilliqqe érişip, ularniñ musteqilliqı étirap qilindi. Bolğariye bolsa Osmanli impériyisige teve aptonom hökümet süpitide étirap qılınıp, çégrasi burunqı şartnamidikidin kiçiklitildi. Bosniye-Gértsigovina Avstriye-Véngriye impériyesige qoşup bérildi. Istanbul yenila Osmanliniñ qolida qalduruldi hemde Balqandiki Albaniye ve Frakiye Osmanliniñ tevelikide qaldurulup, Kavkaziyediki Erminiye Osmanli islahat élip bérişi belgilendi. Ruslar işǵal

¹¹⁵ Şu eser pp.335-348.

¹¹⁶ Çişolm, Huğ, ed. (1911). "Bulgaria/History". *Encyclopædia Britannica* (11th ed.). Cambridge University Press.

qilivalğan Bayazittin vaz keçti, emma Osmanlı Qara dēñiz boyidiki Batumi, Kars ve Ardağandin vaz keçti. Jenubiy Bissarbiye Rusiye tevelikige ötti. Omumen, Rusiyeniñ Balqan yérım arilini igileşke urunuşı Yavropa qudretlik döletleriniñ Osmanlıni çoğdap qéliş arqılıq Rusiye menpeetlerini çeklişini keltürüp çıkarğan idi. Ularnıñ Istanbulniñ ve Bolğariye, Albaniye hem yene başqa rayonlarnıñ Osmanlıniñ qolida qélişini kapaletke ige qilişi pütünley Rusiyeni çekleştin ibaret bolup, bu aldı bilen Yavropa döletleriniñ menpeetlirige uyğun kéletti.

Uluğ Bértaniyeniñ Rusiye Bérin yiğiniñ Rusiyege qarşı pozitsiyede boluşidiki türlü amillar qatarida Rusiyeniñ Bértaniye bilen Ottura Asiyadiki türküşü ve Ruslarnıñ Bértaniye mepeetlirige tehdid sélişimu bar idi. 1867-yilidin kéyin Rusiye Buxara emirlikini özige qaram döletke ayladuruş bilen Afğanistanğa çégrilandi. Rusiyeniñ Afğanistanğa çégralinişi Bértaniyeniñ Afğanistandiki tesirige selbiy tesir peyda qildi. Bu vaqıtta yene Bértaniye bilen Yaqupbeg arisidimu alaqler qanat yéyip, Engiliye öziniñ Qeşqeriyediki tesirini tileşke kirişti. Bu, Rusiye üçün tehdid peyda qildi. 1876-yili, Rusiye Qoqan xanlığını yoqatqandin kéyin, pütün Ottura Asiyada öz tesirini tikilgendin kéyin Pamir rayoniğa köz tikişke başlıdı. Qoqan xanlığınıñ yoqitılışın kéyin Bértaniye bilen Rusiye arisida Afğanistan ve Pamirni merkez qilğan küreşler küçiyiş basquçığa kirgen idi. Rusiye terep Afğanistan hökümranlırı bilen ittıpaq qurup, Bértaniyeniñ tesir küçini çekleşke urundi. Rus –Türk uruşı mezgilide Rusiyeniñ bu rayondiki herikiti küçiyiş başlığan idi. 1878-yili ikkinçi qetimlik Engiliye –Afğanistan uruşı partlığında, padişah Aléksandır II Türkistandiki Bértaniyege qarşı herbiy küçini aşurup, qoşunını 20 miñğa yetküzdü. Rusiye armiyesi Afğanistanniñ Belx, Bamian ve Kabul rayoniğa herbiy yürüş qiliş üçün teyyarlıq qildi.

<<Bérin şertnamisi>>de ziyan'ğa uçrığan Rusiye Afğanistan'ğa qaratqan herikiti küçeytip, Kabuldiki Afğanistan emri Şir Eli xanğa mexsus ittıpaqdaşlıq kélişimi tüzüş üçün général Nikolay Stolétov başçılıqdiki mexpiy vekiller ömikini evetti. Rusiye hetta Keşmir ve Çıralğa hujum qiliş pilanını tüzdi¹¹⁸. Rusiyeniñ Şir Eli xanğa mexpiy vekiller ömikini evetkenlikidin endişelengen Bértaniyemu öz vekillirini evetken bolsimu, emma Şir Eli xanniñ ret qilişige uçrıdı. Bu del Engiliyeniñ Afğanistanğa hujum qilip ikkinçi qetimlik Engiliye –Afğanistan uruşını partlışığa sebeb bolğan idi¹¹⁹. Bértaniye Ruslarnıñ Afğanistanda Şir Eli xanni qollap, bu yerde özige qarşı baza quruşınıñ aldini éliš üçün 1878-yili, 9-ayda 40 miñ kişilik qoşun bilen Afğanistanğa hujum qilip, köp jaylarnı işğal qilip, Şir Eli xanni texttin çoğlap çüşürdi. Şir Eli xan Ruslarnıñ qoynığa qéçip bérıp panahlanğan hemde Rusiyedin yardım sorığan bolsimu, biraq Çar Rusiye yéniklik bilen uniñğa yardım bermidi. Netijide, u Mazarşerifke qayıtıp kélip, 1879-yili öldi¹²⁰. Bu tarixta ikkinçi qetimlik Engiliye –Afğanistan uruşı dep ataldı. Şuniñdin kéyin uruşlar izçil davamlaştı ve 1881-yili axırlaştı. Bértaniye qoşunliri öz tesirini tiklep bolup, Afğanistandin çekinip çiqip ketti. Afğanistan hökümranı Abduraxman xan Bértaniyeniñ özi üstidiki başquruş ornını étirap qilip, taşqi munasivetlerni élip bérışta Bértaniyeniñ ağziğa qaraydığan boldı. Rusiye Abduraxman xan bilenmu hemkarlıq ornıtışqa urunğan bolsimu, ünümge érişelmidi. Biraq, Bértaniye bilen Rusiye arisida Pamir rayonını talış küreşliri izçil davamlaştı.

1878-1881-yilliridiki İli krizisi del ene şu Bértaniye-Rusiye reqliblikiniñ <<Bérin şertnamisi>> din kéyin eñ küçeygen mezgilige toğra kelgen bolup, Bérin yiğiniñdin kéyin Yavropada diplomatiye jehette yétim qalğan hemde dölet içide éğir iqtisadiy krizisqa duç kelgen Rusiye öziniñ Ottura Asiyadiki mevjudiyetiniñ saqlınıp qéliş yaqi qélinmaslıqını Uluğ Bértaniye bilen bağılığan idi. Hindistani mustemlike bazisi qilip, Afğanistan ve Osmanlı impériyesidin ibaret

¹¹⁸ А.Е.Снесарев. Афганистан. <http://veb.archive.org>.

¹¹⁹ Barthorp, Miçael (2002) [1982]. *Afğan Vars and the North-Vest Frontier 1839–1947*. London: Cassell. pp. 66–67.

¹²⁰ Hanna, Henry Bathurst (1904). *The Second Afğan Var, 1878-79-80: Its Causes, Its Conduct and Its Consequences*. ArçibaldConstable&Co. pp. 150–155.

musulman döletliride tesir küçini tıkligen, Şerqiy Asiyada Çiñ impériyesi bilen yéqin munasivetni saqlıǵan şuniñdek Qeşqeriye bilen çégriliniş, bu yerdimu belgilik tesir küçige ige bolǵan Uluǵ Bértaniye Rusiyeniñ İli krizisi tüpeylidin uruş qılış yolını tallımay, Çiñǵa melum yol qoyuş yolını tallıǵıǵa tesir körsetken muhim taşqı amil idi. Rusiye baştin axiri Çiñ impériyesiniñ özi bilen uruş qılışını Engiliyeniñ qollışidin endişe qılǵan bolup, Rusiye bixeterlik dairiliri Engiliyeniñ Zo Zoñtañ qoşunliriǵa qoral-yaraq bérişi ve herbiy meşqavullarnı evetip öziǵe qarşı uruşqa qomandanlıq qılışidin ensirigen idi. Şu sebebtin ular buniñǵa qattıq diqqet qılǵanlıǵı üçün Bényjiñdiki Rusiye diplomatliri Zo Zoñtañ qoşunliriǵa Engiliye qoralliri ve meşqavulliriniñ yétip kelgenlikige ait uçurlarnımu yetküzüp turǵan idi. Emma, Bértaniye hergizmu yéniklik bilen Çiñ hökümitini Rusiye qarşı uruşqa ittiriş siyasiti qollanmıdı. Çünki bu uruşniñ öziniñ Ottura Asiya ve Jenubiy Asiyadiki mevjutluǵıǵa zor ziyan élip kélidıǵanlıǵını çüşinetti.

Netije

<<Pétérbug şertnamisi>>niñ imzalınişi 19-esirniñ ikkinçi yérimida Merkizi Asiya rayonida Rusiye ve Çiñ arisida yüz bérişi mumkin bolǵan keñ kölemlik bir meydan uruşni toxtattı. Rusiye bilen Çiñ arisidiki ğerbiy yöniliştiki çégralarnıñ békitalişi ve ikki impériye arisida uzun muddetlik tinç munasivet ornitilişi hemde ularniñ Juñgo -Yapon uruşidin keyinki ittipaqdaşlıq munasivetliriniñ şekillinişi üçün esas saldı. Bu şertnaminiñ rohi boyıçe 1882-yilidin 1884-yiliǵıçe bolǵan ariliqta İli, Tarbaǵatay ve Qeşqeriye rayonidiki çégralar boyıçe bir qatar çégra protokolliri imzalandı şuniñdek Rusiyeniñ Uyǵur diyari ve başqa jaylardiki konsulxaniliri arqımu-arqıdin qurulup, Rusiye sodigerliriniñ bu rayonda taki öktebir özgerişiǵıçe bolǵan 40 yılǵa yéqin vaqıt baj tölimey soda qılış, soda-iqtisadiy jehette monopol qılış, herbiy-siyasiy jehette üstün tesir küçke ige bolup, Çiñniñ mezkur rayondiki içki ve taşqı siyasiti hayatiǵa tesir körsitiş imkaniyitige ige boldı.

Rusiye << Pétérburg Şertnamisi>> arqılıq yuqırıda qolǵa keltürgen imtiyazliridin başqa yene eñ muhim amil süpitide Uluǵ Bértaniyeniñ Qeşqeriyidiki soda-iqtisadiy menpeetlirini çeklep, soda-iqtisadiy jehettin pütün Qeşqeriye ve Juñgariyede üstünlükke érişip, Bértaniye sodisini passip halǵa çüşürüp qoydı. Bértaniye sodisi bu rayonda Rusiye sodisidin uzun muddet töven seviyide davamlıǵı şekillendürüldi. Rusiyeniñ érişken siyasiy, soda-iqtisadiy jehettiki imtiyazliriniñ küçi bilen hetta Bértaniye, yeni Bértaniyeniñ bir qisimi bolǵan Hindistan yerlik hökümiti Qeşqerde konsulxana quruş, Bértaniye sodigerliriniñ Rusiye sodigerlirige oxşaşla baj tölimey soda qılış imtiyaziǵa érişiş arzusi Rusiyeniñ arilişişi bilen çeklime uçrap, peqet Qeşqerdiki Rusiye baş konsuli Nikolay Pétrovskiy vetinige qayıp kėtişi hemde 1904-1905-yilliri Yıraq Şerqtiki Rus-Yapon uruşıda Rusiyeniñ meǵlup boluşidin keyinla, Engiliye Qeşqerde öz konsulxanisini quruş imkaniyitige ige bolup, 1908-yili Qeşqerde Engiliye baş konsulxanisi tesis qilindi. Bu emeliyette Çiñ dairiliriniñ Rusiye imtiyazliriǵa çek qoyuş üçün oynıǵan diplomatiye oyunidin ibaret bolup, Çiñ Qeşqeriyede Engiliyeniñ tesir küçini östürüş arqılıq Rus-Yapon uruşı netijiside ajizlıǵan Rusiyeniñ imtiyazlirini, bolupmu baj tölimey soda qılışni öz içige alǵan << Pétérburg şertnamisi>> ni bikar qılışni nişan qılǵan idi. Biraq, Rusiye buniñ bilen rayon siyasiy, soda-iqtisadiy sehnisidin çiqıp ketmestin, yenila üstünlükni davamlaştırdı, emma Rus-İngiliz rıqabiti ötkürleştı xalas. Çiñ dairiliri <<Pétérburg şertnamisi>>ni keyinki vaqıtlarda küçtin qalduruş, bolupmu Rusiye sodigerliriniñ baj tölimey soda qılış imtiyazlirini bikar qılışqa tirişqan bolsimu, biraq netije qazınalmıdı. Şertname her 10 yılda bir qétim söhbet arqılıq uzartılış pütüşimi boyıçe Rusiyeniñ Çiñ impériyisiǵe bésim körsitiş yolu bilen 1891-yili, ve 1911-yili, ikki qétim uzartılışqa muveppeq boldı hetta Rusiye İli ve Qeşqerge esker kirgüzüş tehdidi hemde Moñǵuliyeniñ musteqillik işqa aşuruş usuli bilen Yüen Şikej rehberlikidiki Juñxua jumhuriyet hökümitinimu bu şertname maddilirini hemde Rusiyeniñ Çiñ impériyesi bilen tüzüp, érişken iliriki bir qisim kélişimlernimu étirap qılışqa mejbur qılǵan idi.

Çar Rusiye bilen Manjularnıñ Çiñ Impériyesi arisida tüzülgen İlini Çiñğa qayturup bəriş boyıçe << Pétérburg Şertnamisi>> netijiside ikki impériye arisida békıtilgen çégralar kényinki vaqıttiki Sovét İttipağı bilen Juñxua Mingo ve kényinki Juñxua Xelq Jumhuriyitiniñ çégrasığa aylandı. Sovét ittipağı yimirilgendin kényin bolsa, bu çégralar Juñxua Xelq jumhuriyiti bilen Rusiye fédératsiyesi, Qazaqstan, Qırğızistan ve Tajikistan jumhuriyetleriniñ dölet çégrasığa aylandı. Sovét-Juñgo düşmenlik devride ikki dölet arisida çégra mesilisini qaytidin kötürilip, Çiñ bilen Çar Rusiye arisida ayrılğan çégralar arisidiki bezi éniqsiz jaylar üstide talaş-tartış kélip çıqtı hetta Manjuriyede ve Tarbağatayda çégra toqunuşımı yüz bergen idi. İkki dölet hel qilalmığan çégra talaş-tartışlırı axiri Sovét ittipağı yimirilgendin kényin qayta başlınip, Rusiye, Qazaqstan, Qırğızistan ve Tajikistan terep Juñgo terep bilen uzun muddetlik söhbet élip bəriş netijiside axiri talaş-tartış üstidiki bir qisim jaylarnıñ teveliki békıtilip, mesile axiri hel boldi hemde Juñgonıñ bu döletler bilen bolğan çégra sızıqlırı 1881-yilidiki << Pétérburg Şertnamisi>>din texminen 120 yıllar ötkendin kényin toluq sızılıp bolundı. Elvette, Pamir, Tarbağatay ve Teñri tağ şuniñdek Yıraq şerqtiki Ussuriy ve Amur deryasi rayonidiki talaş-tartış nuqtisi bolğan bir qisim jaylarnıñ Juñgo tevelikige ötüp kėtişi Qazaqstan, Qırğızistan, Tajikistan ve Rusiye jamaetçilikide küçlük narazılıq inkaslırı peyda qilip, ular öz hökümitini Juñgoğa yol qoyuş bilen eyibligen idi. Bu xuddi 1864-1884-yılları arisidiki çégra ayrıştı Ruslarnıñ üstünlük qazınışınıñ Çiñliqlarnı narazi qılışını eslitetti.

Xulase şuki, 1878-1881-yıllıridiki <<İli krizisi>>niñ Rusiye bilen Çiñ arisida uruşsiz halda söhbet yolu arqılıq hel qılınışı, söhbetler netijiside meydanğa kelgen <<Pétérburg Şertnamisi>> Merkiziy Asiyaniñ yéñi siyasiy juğrapiyelik xeritisini yarattı. Rusiye ve Çiñ impériyeleriniñ pütün Merkiziy Asiyani resmıy bölüşişini keltürüp çiqirip, ikki impériyenıñ mustemlike zéminleriniñ çégralarını éniq békıtildi. Şuniñ bilen bir vaqıtta yene mezkur ikki impériye bir-biriniñ öz tevelikini idare qılış taktikiliri ve siyasiy-iqtisadiy, ijtimaıy tedbirlerini öginip, bir-birige tejribe yetküzdi. Egerde, İli krizisi netijiside uruş yüz bergen bolsa, perez qılışqa boliduki, bu Merkiziy Asiya tarixidiki eñ dehşetlik ve eñ keñ kölemlik uruşlarnıñ birige aylanğan, ikki impériye armiyesi zor bedel töligen şuniñ bilen bir vaqıtta Merkiziy Asiyadiki Türkiy xelqler mu zor balayı apeterge yolucqan bolar idi. Belki bu uruş Ruslarnıñ yéñidin igiligen Ottura Asiyadin, Manjularnıñ yéñidin igiligen Qeşqeriyedin ayrılıp qélişini keltürüp çiqirip, bugünki Merkiziy Asiya siyasiy sehnisi başqıçe qismetke duç kelgen, Merkiziy Asiya étno-siyasi tarixi başqıçe yézilğan bolar idi.

Bu uruşniñ aqıvıtınıñ neqeder éğirliqini Rusiyeniñ Ottura Asiyadiki musulman xanlıqlirini boysundurup, mol tejribilerge ige bolğan Rusiye généalliri Kaufman, Kolpakovskiy ve başqıarmu şuniñdek ğerbiy şimal ve Ürumçi etrapidiki Tuñgan musulmanlırı hem Qeşqeriyedeki Uyğur qatarlıq musulmanlarnıñ qarşılıqlirini qanlıq basturup, esebiyileşken Zo Zoñtañ, Lyu Jintañ, Jin Şun qatarlıq Mençin générallirimu allıqaçan hés qilğan idi. Uruş qılış heyvisi ve tehdidi ikki impériyenıñ merkiziy hakimiyet orginiğa qarıganda, uniñ çégra rayonlıridiki, jümlidin Türkiy xelqler ve Musulmanlar rayonlırını boysundurğan yerlik généralliri teripidin bekre manévır qilingan idi. Emma, Sankit-Pétérburg ve Béyjindiki ikki impériye aliy hökümlerini tebiqisi, jümlidin her ikkila impérator bu uruşqa qiziqmığan bolup, ene şu sebebtin her ikkila terep bir-birige heyve körsitişni esas qilip, héçkim aldin uruş başlaşqa jüret qilalmığan idi. Qisqisi, her ikkila terepte uruşxumarlar az sanlıq bolup, bu uruşniñ özliri üçün paydisiz ikenlikini çüşinidiğanlar köp sanlıqni teşkil qilatti. Rusiye hökümiti Juñgo bilen uruş qılışni xalimidi, çünki bu uruşni qorquncıluq ve paydisiz dep qaridi. Rusiyede bu toqunuşniñ Ğerbiy Yavropa döletleriniñ Juñgo bilen bolğan sodisini küçeytip, ularniñ Rusiyege qarşı turuşığa yardımçı bolidiğanlıqidin ensireş xahişi bar idi. Şuña, Tékes vadisini tutup qéliştı çin turmay, imkaniyetniñ bariçe, Juñgo bilen qorallıq toqunuşup qélişidin özini çetke éliš, uniñ orniğa toluqlıma tölem éliš qarar qilindi¹²¹.

¹²¹ Е.Г. Темников, Российско-китайские политические связи. Санкт-Петербургский договор 1881г.

Yene bir muhim nuqta şuki, Rusiyeniñ Çiñ impériyisige qarşı uruş qılışqa jüret qilalmasıdiki muhim amillarniñ biri öz kontrolluqidiki Ottura Asiyağa, jümlidin Musulmanlar rayonıǵa bolǵan hökümranlıqiniñ tesirge uçıridin endişe qılış bolsa, oxşaşla Çiñ impériyisiniñ Rusiye bilen uruş qılışqa jüret qilalmasıqıda téxi yéñidin kontrolluq astıǵa alǵan Qeşqeriyege bolǵan hökümranlıqiniñ tesirge uçıri idi. Her ikki impériye üçün özliriniñ hökümranlıqı astidiki musulmanlar rayoniniñ yénida qudretlik Uluǵ Bértaniyeniñ boluşı xeterlik hésablinatti. Eger özara uruş qılsa, buniñdin Uluǵ Bértaniyeniñ paydilinip kétéridin endişe qilatti. Bu ikki impériye özliri yéni idare qilǵan Türkiy xelqler tupraqliriǵa bolǵan hökümranlıqliridin qayta ayrılıp qélişni xalimiǵanlıqı, hem özliriniñ bu jaylarǵa bolǵan hökümranlıqliri şuniñdek yerlik musulman xelqlirige bolǵan işençisiniñ kemliki tüpeylidin bir-birige heyve qılıştın başqa uruş herikiti başlaştın saqlinip, bir-birige yol qoyuş yoli tutqan idi.

Omumen, Merkiziy Asiyaniñ şerqiy ve ğerbiy qisimidiki xeqler tarixta ğerbtin ve şerqtin kélidiǵan tajavuzçı küçlerniñ şerqce ve ğerbke kéliyişida tosaqlıq rolini oynıǵan bolsa, yéqinçi zaman tarixida Merkiziy Asiyaniñ Çar Rusiye hökümranlıqidiki qisimidiki musulman xelqler Çar Rusiye impériyesiniñ Teñri taǵliridin halqıp ötüp, davamlıq şerqce kéliyişini tosuş rolini oynidi. Merkiziy Asiyaniñ Çiñ imériyesi işǵal qılivalǵan qisimidiki musulman xelqler oxşaşla Manju-Çiñ impériyesiniñ Teñri taǵliridin halqıp ötüp davamlıq ğerbke kéliyişini tosuş rolini oynidi.

Rusiye bilen Çiñ arisidiki İli krizisiniñ tinçliq bilen hel boluşida Rusiye terepniñ baştiki qattıq meydanidin vaz kéçip, İlini pütünley déǵudek ötküzüp bériş qararini tallaşta Rusiyeniñ Osmanlı impériyesi bilen 1853-1856-yilliri ve 1877-1878-yilliri élip barǵan ikki qétimliq uruşı netijiside şekillengen ve barganseri éǵırlaşqan iqtisadiy krizisi hem ijtimaiy muqimsizliq mesililiri sebeb bolǵandin taşqiri << çoñ oyun>> mezgilide ve Bérnin yiginidin kéyin Rusiyeniñ Yavropa döletlirige qaratqan diplomatiyesiniñ passip orun’ǵa çüşüp qélişi, Uluǵ Bértaniye bilen bolǵan Ottura Asiyadiki reqliblikiñ ötkürlişimu muhim amil boldi.

KAYNAKLAR

- 📖 Lyu Zişav. **Uyğur Tarixi**. Şinjañ xelq neşiriyati, İkkinçi qisim.1 kitab, Uyğurçe Neşiri, Ürümçi 2003.
- 📖 "Россия и Китай в Центральной Азии(вторая половина XIX в. - 1917 гг.)", **В.А. Моисеев**, Барнаул: АзБука 2003.
- 📖 Туркестанский край: 1865 г. Т. XIX. Ч. 1. С. 72-73, Ташкент 1914..
- 📖 Б.П. История "Илийского вопроса" и ее китайские фальсификаторы//Документы опровергают. Против фальсификации истории русско-китайских отношений. М., "Мысль", 1982. С. 444-445
- 📖 Кадников В.С. Из истории Кульджинского вопроса // Исторический вестник. 1911. Июнь. С. 902
- 📖 Juñgo Omumiý Tarixi. 11-tom. Şinjañ Xelq Neşiriyati. 2006-yili, neşri. Ürümçi.
- 📖 Е. К. Бюцова. **Мнение посланника в Пекине действительного статского советника Бюцова по Кульджинскому вопросу. Ноябрь 1878 г. РГВИА. Ф. ВУА. Д. 6913. Л. 61—66. Копия.**
- 📖 Моисеев В.А. Россия и Китай в Центральной Азии ... С.172.
- 📖 AVPR. SPb. D.189. L. 17b-20a (Rusiye Taşqı Siyaset Arxipi). Sankit-Pétérburg. L.17b-20a
- 📖 Текст Ливадийского договора см.: Воскресенский А.Д. Дипломатическая история русско-китайского Санкт-Петербургского договора 1881 года. М., 1995. С. 280-291.
- 📖 Çen Veixin. Тоñ, Guañ Nianjian Zhoñ E Yili Bianjie Şetan Tao yili ZhoñE Diñdiñzhi Tiaooyue ji Jietulie. Guoli GugoñBovugyuan tuşu venxiançu. Taibei. 267 ye.
- 📖 Сосновский Ю.А. Экспедиция в Китай 1874-75 гг. Т. 1. М., 1883. С. 703.
- 📖 Д.В.Дубровская. Судьба Синьцзяна. Обретение Китаем "Новой границы" в конце XIX в. Москва ИВ РАН 1998
- 📖 Hsu I. C.Y. The Ili Crisis. **A study of Sino-Russian Diplomacy 1871-1881**. Nev-York, 1970. P. VII
- 📖 *Рожков Н.* Русская история в сравнительно-историческом освещении (основы социальной динамики). — Л.-М., 1926—1928, т. 11, с. 59-60
- 📖 Сучалкин, Евгений Анатольевич. Русско-турецкая война 1877-1878 гг. в оценках российских
- 📖 Holland, Thomas Erskine "The Preliminary Treaty of Peace, signed at San Stefano, 17 Març 1878", **The European Concert in the Eastern Question and Other Public Acts**, Oxford: Clarendon Press, pp. 335–348, retrieved 2013-03-04(1885), 1885.
- 📖 Barthorp, Miçael [1982]. *Afğan Vars and the North-Vest Frontier 1839–1947*. London: Cassell. pp. 66–67, 2002.
- 📖 Hanna, Henry Bathurst, The Second Afğan Var, 1878-79-80: Its Causes, Its Conduct and Its Consequences. Arçibald Constable & Co. pp. 150–155, 1904.
- 📖 Е.Г. Темников, **Российско-китайские политические связи**. Санкт-Петербургский договор 1881г.